

დალი კანდელაკი

უცნობი კავკასია

XIX სუკუნის უცნოური წყაროების მისეღვით

ივანე ჯავახიშვილის სახელობის თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტი

დალი კანდელაკი

უცნობი კავკასია

XIX საუკუნის უცხოური წყაროების მიხედვით

უნივერსიტეტის
ბაზოგმცემლოზა

რატომ იყო კავკასია XIX საუკუნეში ჯერ კიდევ უცნობი გარე სამყაროსათვის? როგორ გაგრძელდა წინა საუკუნეებიდან უკვე მიზანმიმართულად დაწყებული რუსეთის კავკასიური პოლიტიკა? რა ნაბიჯებს დგამდა მეზობელ ქვეყნებში დასამკვიდრებლად რუსეთის იმპერია? როგორ ყალიბდებოდა ურთიერთობები დამპყრობლებსა და დაპყრობილებს შორის? როგორ ახასიათებდნენ თანამედროვეები კავკასიელ ხალხს? ეს არის კითხვები, რომელსაც ვეცდებით ვუპასუხოთ წინამდებარე ნაშრომში იმ პერიოდის რუსულ და გერმანულ წერილობით წყაროებზე დაყრდნობით.

ნაშრომში განხილული გვაქვს ჟურნალ „ვესტნიკ ევროპის“ ფურცლებზე გამოქვეყნებული მასალა, კერძოდ, რუსეთის იმპერიის მიერ კავკასიაში წარმოებული ომების მონაწილე სამხედრო პირების - მ. ვორონჩენკოვის და ე. ბასინის - წერილები, გერმანულიდან თარგმნილი ნარკვევი - „საქართველო აღექსანდრე I-ის სკიპტრის ქვეშ“ და ნ. პელტის სტატია - „საქართველოს ხედვა ისტორიულ და სტატისტიკურ ჭრილში“; ასევე, ჟურნალში „კავკაზსკი სბორნიკი“ დაბეჭდილი რუსი სამხედროების ე. ლაჩინოვის („ჩემი აღსარება“) და ჟურნალ „რუსსკაია სტარინაში“ გამოცემული ი. დუბეცკის („ჩემს შვილებს“) სტატიები. მიმოვიხილავთ კავკასიაში სხვადასხვა მისიით ჩამოსული ორი ევროპელის ცნობებს: XIX საუკუნის 50-იანი წლების ბოლოს ჩრდილო კავკასიელი ხალხის წინააღმდეგ და რუსეთის იმპერიის ჯარში მებრძოლი, გერმანელი მხატვრის თეოდორ ჰორშელტის ჩანაწერებს და ამავე საუკუნის 90-იანი წლების დასასრულს სამოგზაუროდ ჩამოსული მსოფლიო მნიშვნელობის მეცნიერის, ზოოლოგის, ერნსტ ჰეკელის დღიურებს. მათი შემოქმედება - ჩანაწერები და ნახატები - რეგიონის ისტორიით დაინტერესებულ საზოგადოებას ნათელ წარმოდგენას უქმნის XIX საუკუნის კავკასიის შესახებ.

რედაქტორი – ისტორიის მეცნიერებათა დოქტორი

ნიკო ჯავახიშვილი

რეცენზენტი – ისტორიის დოქტორი თამარ ხოხობაშვილი

© დალი კანდელაკი, 2019

ISBN 978-9941-13-843-0

სარჩევი

შესავალი.....	5
თავი I	
ცნობები ჟურნალ „ვესტნიკ ევროპის“ ფურცლებზე	16
§1. რუსი სამხედროების წერილები საქართველოდან.....	18
§2. „საქართველო აღექსანდრე I-ის სკიპტრის ქვეშ“.....	29
§3. ნ. პელტის ნაშრომი „საქართველოს ხედვა ისტორიულ და სტატისტიკურ ჭრილში“.....	39
თავი II	
დეკაბრისტ ევდოკიმ ლაჩინოვის ცნობები კავკასიის შესახებ.....	47
თავი III	
იოსიფ დუბეცკი „ჩემს შვილებს“.....	56
თავი IV	
გერმანელი მხატვრის, თეოდორ ჰორშელტის, ცნობები კავკასიის შესახებ	68
თავი V	
ერნსტ ჰეკელის წერილები კავკასიაში მოგზაურობის შესახებ.....	89
Неизвестный Кавказ (по иностранным источникам XIX века)	101
Unknown Caucasus (Based on foreign sources of the XIX century)	104
ბიბლიოგრაფია	107

ნიგნში გამოყენებულია თ. ჰოტშილტისა და ე. ჰეკელის ნახატები.

ერნსტ ჰეკელის აკვარელები საჩუქრად გადმოგვცა იენის
ფრიდრიხ შილერის უნივერსიტეტმა.

შესავალი

რუსეთისა და კავკასიის ქვეყნების ურთიერთობების ისტორიის კვლევა წინა საუკუნეებიდან დღემდე მეტად აქტუალურია. კავკასია დღესაც კონფლიქტურ ზონას წარმოადგენს და მსოფლიოს წამყვანი ქვეყნები კვლავ ინტერესით აკვირდებიან რეგიონში მიმდინარე პროცესებს და დაინტერესებული არიან მისი ისტორიით. მიმდინარე პოლიტიკურ მოვლენებზე ყურადღებას ამახვილებენ უცხოეთის ქვეყნების მთავრობები, სამეცნიერო საზოგადოება, საერთაშორისო ორგანიზაციები და მასობრივი საინფორმაციო საშუალებები, შესაბამისად, ამ ქვეყნების ურთიერთობების როგორც დღევანდელი მდგომარეობა, ასევე ისტორია, შეუქდება მედიაში, სამეცნიერო კონფერენციებსა თუ ფორუმებზე, იმართება პოლიტიკური დისკუსიები, მაგრამ პრობლემები მაინც გადაუჭრელი რჩება.

რატომ იყო კავკასია XIX საუკუნეში ჯერ კიდევ უცნობი გარე სამყაროსათვის? როგორ გაგრძელდა წინა საუკუნეებიდან უკვე მიზანმიმართულად დაწყებული რუსეთის კავკასიური პოლიტიკა? რა ნაბიჯებს დგამდა მეზობელ ქვეყნებში დასამკვიდრებლად რუსეთის იმპერია? როგორ ყალიბდებოდა ურთიერთობები დამპყრობლებსა და დაპყრობილებს შორის? როგორ ახასიათებდნენ თანამედროვეები კავკასიელ ხალხს? ეს არის კითხვები, რომლებზედაც პასუხის გაცემას შევეცდებით წინამდებარე ნაშრომში იმ პერიოდის რუსულ და გერმანულ წერილობით წყაროებზე დაყრდნობით.

კავკასიაში XIX საუკუნეში საკმაოდ გაიზარდა ევროპელთა რაოდენობა. განსხვავებული იყო მათი მისია და მოღვაწეობის სფერო რეგიონში – ისინი მოგზაურობდნენ, ემსახურებოდნენ რუსეთის იმპერიასა თუ სხვა ქვეყნების სახელმწიფოებს, აწარმოებდნენ სამეცნიერო კვლევებს და ა.შ.

მრავალმა უცხოელმა მიიღო მონაწილეობა რუსეთის მეცნიერებათა აკადემიის მიერ კავკასიაში მოწყობილ ექსპედიციებში. მეცნიერთა გარდა, ამ ექსპედიციებში მონაწილეობას ღე-

ბულობდნენ სხვადასხვა პროფესიის ადამიანები: მხატვრები, თარჯიმნები, გამცილებლები და სხვ. მათ ნაშრომებში, რომლებიც მეტად მრავალფეროვანია – საგაზეთო კორესპონდენციები, სამეცნიერო, საცნობარო თუ ლიტერატურულ ჟურნალებში გამოქვეყნებული სტატიები, მონოგრაფიები და ჩანახატები – აშკარად იკვეთება ევროპული სახელმწიფოების დაინტერესება კავკასიის გეოპოლიტიკური მდგომარეობით, ხალხის ყოფა-ცხოვრებით, ბუნების მრავალფეროვნებითა და ა. შ. ევროპელი სამხედრო პირების, მოგზაურთა თუ მეცნიერთა (ფრედერიკ დიუბუა დე მონპერე,¹ ფ. ბოდენშტედტი,² გრაფი დე სუზანე,³ მ. ვაგნერი,⁴ თ. ჰორშელტი,⁵ თ. ლაპინსკი,⁶ ა.ჰაქსთჰაუზენი,⁷ ი. კოლი,⁸ კ. ნოიმანი,⁹ ა. პეტცჰოლდტი¹⁰ და მრავალი სხვ.) ნაშრომებში საინტერესო ცნობებია შემორჩენილი კავკასიის მთავარ-მართებლებისა და მეფისნაცვლების (პ. ციციანოვის, ა. ერმო-

¹ Дюбуа де Монпере Ф. Атлас к путешествию по Кавказу, к черкесам и абхазам, в Колхиду, в Грузию, в Армению и в Крым: в 5 кн. Репринтное издание 1843 г. СПб.: Альфарет, 2009.

² Fr. von Bodenstein, Die Volker des Kaukasus und ihre Freiheitskämpfe gegen die Russen. Frankfurt am Main, 1848.

³ Le C. de Suzannet. Les Provinces du Caucase sous la Dominationrusse. La Georgie, le Daghestan, le littoral de la mer Caspienne et les rives du Kouban // Revue des Deux-Mondes. - 1841. - T. 26.

⁴ M.Wagner, Reise nach Kolchis und nach den deutschen Kolonien jenseits des Kaukasus. Mit Beiträgen zur Volkerkunde und Naturgeschichte Transkaukasiens, Leipzig, 1850.

⁵ Theodor Horschelt. Sein Leben und Seine Werke. Spanien, Aljier, Kaukasus. Hrsgb. von Joseph Albert. Muenchen. 1880.

⁶ Теофил Лапинский. Горцы Кавказа и их освободительная борьба против русских. Описание очевидца Теофила Лапинского (Тэффик-бея) полковника и командира польского отряда в стране независимых горцев. Нальчик. Эль-Фа. 1995.

⁷ A. Haxthausen. Transkaukasien. Leipzig. 1856.

⁸ J. G.Kohl, Reisen in Sudrussland, Dresden und Leipzig, 1841.

⁹ K. F. Neumann, Russland und die Tscherkessen, Stuttgart und Tübingen, 1840.

¹⁰ Petzholdt A. Der Kaukasus. Leipzig. 1865-1868.

ლოვის, ი. პასკევიჩის, გ. როზენის, ა. ნეიდჰარდტის, მ. ვორონ-ცოვის და სხვათა) შესახებ, რომლებიც XIX საუკუნეში კავკასიის რეგიონში რუსეთის იმპერიის პოლიტიკურ კურსს ატარებდნენ. ავტორები აღწერენ ბრძოლების ისტორიებს, რუსი ოფიცრებისა თუ ჯარისკაცების ყოფის ამსახველ ეპიზოდებს, მათ ურთიერთობებს როგორც ერთმანეთთან, ასევე მკვიდრ მოსახლეობასთან, რუსულ სამხედრო დასახლებებში მომხდარ მოვლენებსა თუ ფაქტებს და სხვ. ამ მასალებიდან როგორც ევროპელი, ასევე რუსი საზოგადოება ეცნობოდა კავკასიის ქვეყნების პოლიტიკურ, ეკონომიკურ და სოციალურ მდგომარეობას, რუსეთის ინტერესებს კავკასიის მიმართ, მოსახლეობის თავგანწირულ ბრძოლას დამპყრობლების წინააღმდეგ და კიდევ სხვა ამბებს. ეს ნაშრომები გვაძლევს საშუალებას, უკეთ გავერკვეთ კავკასიაში რუსეთის მიერ წარმოებული დაპყრობების არსში და ამ ქვეყნების ურთიერთობებში დღესდღეობით არსებული პრობლემების საფუძვლებში. მათ დაგვიტოვებს უმნიშვნელოვანესი მასალები, რომელთა გარკვეული ნაწილი ქართული ისტორიოგრაფიისათვის დღემდე უცნობია.

კავკასიის თემას ასევე მნიშვნელოვანი ადგილი უკავია აღნიშნული პერიოდის რუსულ წყაროებში. ეს ნაწარმოებები, ისევე როგორც ევროპელთა შრომები, არც ჟანრობრივად და არც თემატურად არაა ერთგვაროვანი – მოთხრობები, ჩანაწერები, დღიურები, ესეები, ეთნოგრაფიული ან ისტორიული ნარკვევები. ისინი რეგიონის კვლევისათვის საინტერესო წყაროთმცოდნეობით მასალას წარმოადგენს. მათში ასახული მოვლენები დიდ ზეგავლენას ახდენდა იმდროინდელ რუსულ საზოგადოებაზე და მეტ-ნაკლებად პასუხობდა ბევრს კითხვას: რატომ აწარმოებდა რუსეთი ომს კავკასიაში? როგორ აგვარებდა ურთიერთობებს აქ მცხოვრებ ხალხთან? და ა.შ. ჩანაწერების უმრავლესობა შეიქმნა მათში აღწერილი მოვლენებიდან გარკვეული დროის შემდეგ ადრე შექმნილი დღიურების, პირადი არქივებისა თუ სხვა პირთა მონათხრობის საფუძველზე. ავტორები იყენებდნენ სამხედრო დოკუმენტაციასაც, შესაბამისად, ხშირად იკვეთება მათი სუბი-

ექტური დამოკიდებულება წარსულში მომხდარი მოვლენების მიმართ და დამახინჯებულია ფაქტობრივი მასალა.

იტალიელი მეცნიერი ლ. მაგაროტო სამართლიანად აღნიშნავს, რომ „XIX საუკუნის პირველი ათეული წლების რუსულ პოლიტიკურ აზროვნებაში როგორც იმპერიაში შემავალი არარუსი ხალხებისადმი, ასევე მოსაზღვრე მცირე ქვეყნებისადმი დამპყრობლური და იმპერიული დამოკიდებულება იყო გაბატონებული. ეს ითქმის როგორც ცარისტულ და სხვა კონსერვატიულ, ასევე ლიბერალურ თუ ლამის რევოლუციურ წრეებზე, დეკაბრისტების ჩათვლით. შეიძლება დავსძინოთ, რომ დაპყრობა-ძალადობაზე დამყარებული ურთიერთობის ამგვარ იდეას მხურვალედ იზიარებდნენ როგორც ჯარში მომსახურე მოაზროვნეები, ასევე რუსული სამოქალაქო საზოგადოების წარმომადგენლები, მათ შორის, მრავალი ლიბერალურად განწყობილი მწერალი, პუშკინის ჩათვლით, რომელმაც თავისი პოემის – „კავკასიის ტყვე“ – ეპილოგში ხოტბაც კი შეასხა რუსი გენერლების კოლონიალისტურ ომს კავკასიაში“.¹¹

თავის მოგონებებში რუსი გენერალი გრიგორი ივანეს ძე ფილიპსონი,¹² რომელმაც კავკასიაში თითქმის მეოთხედ საუკუნეზე მეტი დაყო, XIX საუკუნის 30-იან წლებში რეგიონში მიმდინარე ამბების გადმოცემისას აღნიშნავდა, რომ პეტერბურგში კავკასიის არცოდნა სასაცილომდე მიდიოდა.¹³ თუ 30-იან წლებში ასეთი ვითარება იყო, რა ეცოდინებოდათ რეგიონსა და იქ მიმდინარე მოვლენებზე საუკუნის დასაწყისში, ძნელი წარმოსადგენი არაა. კავკასიაში არსებული ვითარება, სავარაუდოდ,

¹¹ ლუიჯი მაგაროტო, საქართველოს ანექსია რუსეთის მიერ (1783-1801). იტალიურიდან თარგმნა სალომე კენჭოშვილმა. გამომცემლობა „მნიგნობარი“. თბილისი, 2008, გვ. 153.

¹² გრიგორი ივანეს ძე ფილიპსონი (1809-1883) – რუსი გენერალი, სენატორი.

¹³ Г.И. Филиппсон. Воспоминания. 1837-1847. Осада Кавказа. Воспоминания участников кавказской войны XIX века. СПб., Издательство журнала «Звезда». 2000. С. 100.

ზოგიერთ რუს მაღალჩინოსან სამხედრო თუ სამოქალაქო მოხელეს მართლაც ნათელ ფერებში წარმოდგინა და ვერ აფასებდა რეალობას, რაც ხშირად ტრაგიკულ მოვლენებს იწვევდა. რუსული საზოგადოება XIX საუკუნის შუახანებისათვის უფრო მეტად აცნობიერებდა შექმნილ ვითარებას და „ყოველგვარი ცნობა კავკასიაზე, როგორიც უნდა ყოფილიყო, თუნდაც არასრულყოფილი ან მხოლოდ ამონარიდი, ცხოველ ცნობისმოყვარეობას აღაგზნებდა“.¹⁴

რუსი მეცნიერები ცდილობდნენ სხვადასხვა უცხოურ და რუსულ წყაროზე დაყრდნობით შეესწავლათ რეგიონის ხალხის ისტორია. რუსეთის მეცნიერებათა აკადემია აგზავნიდა სამეცნიერო ექსპედიციებს, რომლებიც კვლევების შედეგად გამოსცემდა შრომებს, წარადგენდა ანგარიშებს; ასევე გეოგრაფიული საზოგადოება და მისი კავკასიის განყოფილება კრებდა ეთნოგრაფიულ მონაცემებს. მათი ძალისხმევით მოპოვებული მასალების საფუძველზე რუსულ ცნობიერებაში ყალიბდებოდა წარმოდგენა კავკასიელ ხალხზე. ამ მხრივ, აღსანიშნავია გრ. გაგარინისა¹⁵ და ერნესტ შტაკელბერგის,¹⁶ რუსი აღმოსავ-

¹⁴ Современник. 1848. № 2. Т. 7. Отд. III. С. 85. Отдел: Русская литература. აღნიშნული მოსაზრება, სავარაუდოდ, ეკუთვნის ჟურნალის გამომცემელს, რომელიც პოლკოვნიკ ნევეროვსკის ნაშრომის – „О начале беспоконийств в северном и среднем Дагестане.“ СПб. 1847. Краткий взгляд на северный и средный Дагестан в топографическом и статистическом отношении. Отрывок из рукописи полковника Неверовскаго, помещенной в V книжке Военного журнала за 1847 год. СПб. 1847. <https://books.google.ru/books?id=yyoYAAAAAYAAJ&pg=PA49#v=onepage&q&f=false> – შესავალ ნაწილში (გვ. 85-86) მკითხველს კავკასიის რეგიონთან დაკავშირებით საკუთარ შეხედულებებს უზიარებს (საიტზე მიმართვის თარიღი: 01.04.2018).

¹⁵ Гагарин Г. Г., Костюмы Кавказа: Вып. 1–6. Факсимильное издание 1840-х гг. СПб.

¹⁶ Гагарин Г., Штакельберг Э. Живописный Кавказ = Le Caucase Pittoresque dessine d'après nature par le Prince Gregoire Gagarine / Пер. с франц. 1847 г. СПб.

ლეთმცოდნის, ბერნჰარდ (ბორის) დორნის,¹⁷ ი. ბერეზინის,¹⁸ ს. ბრონევსკის,¹⁹ პ. დანილევსკის,²⁰ ლ. ნიკოლაის,²¹ ე. დებუს²² და სხვა მოგზაურთა თუ მეცნიერთა ნაშრომები.

თავისი მნიშვნელობითა და ინფორმაციულობით მრავალფეროვანია XIX საუკუნის რუსული სამხედრო მემუარული ლიტერატურა, რომელიც საქართველოში ნაკლებადაა შესწავლილი. ეს ნაწარმოებები მნიშვნელოვან წყაროს წარმოადგენს ისტორიული პირებისა თუ მოვლენების შეფასებისას. მემუარები, როგორც აღვნიშნეთ, გარკვეული დროის შემდეგ ინერებოდა და ეფუძნებოდა დღიურებს, პირად არქივებსა და თანამებრძოლთა მონათხრობებს. ბევრი სამხედრო პირი სამხედრო დოკუმენტაციასაც იყენებდა. დამატებით ინფორმაციას სხვა წყაროებიდანაც იღებდნენ და შედეგად იქმნებოდა წარსული მოვლენების აღწერილობა. ისტორიული მოვლენების შეფასებისას უნდა გავითვალისწინოთ ავტორთა სუბიექტური მიდგომა და ფაქტობრივი მასალის დამახინჯების შემთხვევებიც. განსაკუთრებულ

¹⁷ Дорн Б. А. Атлас к путешествию по Кавказу и Южному побережью Каспийского моря. Факсимильное издание 1895 г. СПб.; Дорн Б. А. Отчет об ученом путешествии по Кавказу и Южному берегу Каспийского моря. Факсимильное издание 1861 г. СПб.

¹⁸ Березин И. Н. Путешествие по Дагестану и Закавказью. Казань: Университетск. тип., 1849. XV, [3], 340, 149, [31] с.; 9 л. ил.

¹⁹ Броневский С. М. Новейшие географические и исторические известия о Кавказе: в 2 ч. М.: в типографии С. Селивановского, 1823. Ч. 1. XXXII, 352 с.; Ч. 2. [4], X, 468 с.; 1 л. табл.

²⁰ Данилевский П. Кавказ и его горские жители в нынешнем их положении. С объяснением истории, религии, языка, облика, одежд, строев, воспитания, правления, законов, коренных обычаев, нравов, образа жизни, пищи, образования, торговли хищных горцев. М., 1846. 230 с.

²¹ Николаи Л. Н. Кавказская старина. Выписки из дневника генерал-адъютанта барона Леонтия Павловича Николаи: в 2 т. Тифлис, 1872–1874. Т. 1. 321 с. разд. паг.; 10 л. черт.; Т. 2. 322 с. разд. паг.; 11 л. черт.

²² Дебу И. Л. О Кавказской линии и присоединенном к ней Черноморском войске, или Общие замечания о поселенных полках, ограждающих Кавказскую линию, и о соседних горских народах: 1816–1826. – 1829. СПб.

ინტერესს იწვევს მათი მოგონებები კავკასიაში მიმდინარე ომების, რუსეთის იმპერიის ხელისუფლების დამყარების პროცესში მიმდინარე პოლიტიკური, სოციალური პროცესებისა და რეფორმების შესახებ. ეს ნაწარმოებები საინტერესო წყაროთმცოდნეობითი მასალაა რეგიონის კვლევისათვის და დღეს მათი შესწავლა აქტუალური საკვლევი საკითხია.

კავკასიაში მე-19 საუკუნის 20-30-იან წლებში მიმდინარე მოვლენების შესახებ მნიშვნელოვან ცნობებს შეიცავს ჟურნალ „სევერნაია პჩელაში“ 1825 წელს გამოცემული დეკაბრისტ ალექსანდრ იაკუბოვიჩის ნაშრომი „ნაწყვეტები კავკასიის შესახებ (ლაშქრობის ჩანაწერები)“, ²³ ჟურნალ „მოსკვიტინიში“ 1851 წელს დაბეჭდილი კაზაკი ქვეითი ჯარისკაცის მონათხრობი „მოგონებები კავკასიაში სამხედრო სამსახურის შესახებ“, ²⁴ 1895 წელს ჟურნალ „რუსკაია სტარინაში“ გამოქვეყნებული იოსებ პეტრეს ძე დუბეცკის ჩანაწერები ²⁵ და სხვ.

1857 წელს სანკტ-პეტერბურგში კავკასიის ომების მონაწილე გენერალ-მაიორის, სიმეონ კორნილოვიჩ ნოვოსელოვის რედაქციით გამოდიოდა პერიოდული კრებული „კავკასიელები“. ²⁶ გამოცემაში იბეჭდებოდა კავკასიის დამპყრობთა, ოფიცრებისა და დაბალი ნოდების სამხედროების ბიოგრაფიები, ზოგიერთი საომარი მოქმედების აღწერა, პორტრეტები, სურათები და გეგმები. კრებული ვრცელდებოდა ხელმოწერით და ჰქონდა დიდი მიზანი – შემოენახა კავკასიის ომის მოვლენები, განსაკუთრე-

²³ Орывки о Кавказе. (Из походных записок) // Северная пчела, № 138. 1825. http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Kavkaz/XIX/1820-1840/Jakubovic_A/text1.htm (საიტზე მიმართვის თარიღი: 02.09.2018).

²⁴ Воспоминания о службе на Кавказе // Москвитянин, № 4. 1851 http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Kavkaz/XIX/1800-1820/Vosp_sluzb_Kavk/text.htm (საიტზე მიმართვის თარიღი: 02.09.2018).

²⁵ Записки Иосифа Петровича Дубецкого // Русская старина. Т. 83. № 4. Ч. I. Глава I-V. С.Петербург. 1895. Ст. 113-144.

²⁶ Кавказцы, или подвиги и жизнь замечательных лиц, действовавших на Кавказе / Под ред. С. К. Новоселова: в 3 кн. Репринтное издание 1857–1859 гг. СПб.: Альфарет, 2012.

ბით, მისი მონაწილეების გმირობის ამბები. გამოცემის გავრცელებიდან მიღებული მთელი შემოსავალი ხმარდებოდა კავკასიაში მიმდინარე საომარ მოქმედებებში დაჭრილი და მოკლული სამხედროების ოჯახებს. 1859 წლის 17 სექტემბერს კრებულის გამოცემა შეწყდა. მის გაგრძელებად მიიჩნევა ახალი გამოცემა – „გეორგიევსკის კავალერები, ანუ წმ. გიორგის ორდენის კავალერთა გმირობები, ყველა წოდების, მათი სამსახურის და ცხოვრების მიმოხილვით“, რომლის პირველი ნომერი გამოჩნდა 1861 წელს, ვ. ნ. მამიშევის რედაქციით.²⁷

რუსული სამხედრო პირების ჩანაწერების დიდი ნაწილი XIX საუკუნის კავკასიური ომების დამთავრების შემდეგ გამოქვეყნდა. გამოცემულ მასალაში, ძირითადად, გადმოცემული იყო კავკასიის არმიის ისტორია. მასალები, უმეტესად, ფაქტობრივი ხასიათისა იყო და ავტორები მოვლენების კატეგორიულ შეფასებას თავს არიდებდნენ. მათ უფრო მეტად არა პოლიტიკური საკითხები, არამედ რუსეთის ჯარის წარმოებული ბრძოლის ამბები აინტერესებდათ.

1876 წელს მისი საიმპერატორო უდიდებულესობის, კავკასიის არმიის მთავარსარდლის, მიხეილ ნიკოლოზის ძის, ბრძანებით გამოიცა „კავკაზსკი სბორნიკის“ პირველი ტომი. შესავალში აღნიშნავდნენ, რომ „ჯერ კიდევ არ იყო დაწყებული იმ მდიდარი სამხედრო-ისტორიული მასალის სისტემატური დამუშავება, რომელიც ეხებოდა კავკასიაში რუსული მმართველობის დამყარებას“.²⁸ კრებულის გამოცემას შორსმომავალი მიზნებიც ჰქონდა: არ გამქრალიყო რუსული არმიის ძველი დიდება და მომავალი თაობებისათვის უკვდავი დარჩენილიყო კავკასიური ომების მონაწილეთა სახელები და გმირობა.²⁹

²⁷ Библиотека Юга России и Кавказа: Буклет. СПб.: Альфарет, 2012. 80 с.: ил. Ст. 41-42.

²⁸ Кавказский сборник/под ред. гвардейской артиллерии полковника Чернявского. Тифлиς. Типография окружного штаба Кавказского военного округа. 1876. Т. 1. С. VIII.

²⁹ იქვე.

კრებულის მასალები ფაქტობრივი ხასიათისა იყო. ავტორები ძირითადად აშუქებდნენ ისეთ საკითხებს, თუ როგორ ასრულებდა ჯარი დასახულ ამოცანებს, როგორ იტანდნენ ჯარისკაცები და ოფიცრები შრომასა და ომის სირთულეებს. ასეთი მიდგომითაა დანერგილი ნ. ვოლკონსკის,³⁰ ი. დროზდოვის,³¹ პ. კუბლიცკისა³² და ა. იუროვის³³ შრომები.

საინტერესოა „კავკაზსკი სბორნიკის“ პირველ ტომში დაბეჭდილი რუსი ოფიცრის, ვასილი ანდრეევის, ისტორიული ნარკვევები: „მოგონებები კავკასიის წარსულიდან“, ³⁴ „ერმოლოვი და პასკევიჩი“. ³⁵ იგი 1816-1836 წლებში კავკასიის კორპუსში მსახურობდა. ავტორი მოგონებებში ახასიათებს ალ. ერმოლოვს, ი. პასკევიჩს და სხვა ისტორიულ პირებს, აღწერს რუსეთ-ირანის 1826-1828 წლების და რუსეთ-თურქეთის 1828-1829 წლების ომებს.

ზემოთ მითითებული ინფორმაცია ნათლად მეტყველებს, რომ რუსული საზოგადოება XIX საუკუნის 70-იანი წლებიდან საკმაოდ იყო ინფორმირებული რუსეთ-კავკასიის ურთიერთობებზე; პასუხგაუცემელი აღარ რჩებოდა ის კითხვები, რომლებიც საუკუნის დასაწყისში იყო აქტუალური.

ორი საუკუნის წინანდელი მოვლენების კვლევა დღეს, XXI საუკუნეშიც, აქტიურად მიმდინარეობს. ნაშრომები არაერთგვა-

³⁰ Волконский Н.А. Война на Восточном Кавказе с 1824 по 1834 год в связи с Мюридизмом. Кавказский сборник. Тифлиς. 1886-1890. Т. 10-14.

³¹ Дроздов И. Начало деятельности Шамиля (1831-1836 г.). Кавказский сборник. Тифлиς. 1899. Т. 20. С. 250-296.

³² Кублицкий П. Война на Восточном Кавказе с 1824 по по 1834 год в связи с Мюридизмом. Кавказский сборник. Тифлиς. 1897-1899. Т. 18-20.

³³ Юров А. Три года на Кавказе, 1837-1839. Кавказский сборник. Тифлиς. Т. 8-9. С. 523-539.

³⁴ Андреев В. Воспоминания из кавказской старины // Кавказский сборник/ под ред. гвардейской артиллерии полковника Чернявского. Тифлиς. Типография окружного штаба Кавказского военного округа. Том 1. 1876. С.1-122.

³⁵ Андреев В. Ермолов и Паскевич. Кавказский сборник/под ред. гвардейской артиллерии полковника Чернявского. Тифлиς. Типография окружного штаба Кавказского военного округа. 1876. Т. 1. С.197-213.

როვნად ფასდება როგორც სამეცნიერო წრეებში, ასევე საზოგადოების მხრიდანაც. მაგალითად, ამერიკელი ისტორიკოსის, პროფესორ მ. ხოდარკოვსკის, წიგნს – „მწარე არჩევანი. ლოიალობა და ღალატი ჩრდილოეთ კავკასიის რუსეთის დაპყრობების ეპოქაში“³⁶ – რუსი მკითხველის დიდი ნაწილი ავტორის ფანტაზიის ნაყოფს უწოდებს. საინტერესო და დადებითი გამოხმაურებები აქვს 2018 წელს გამოქვეყნებულ ა. ურუშადის ნაშრომს – „კავკასიური ომი: შვიდი ისტორია“.³⁷ რუსი მეცნიერები სხვადასხვა საკითხზე აკეთებენ აქცენტებს. ზოგიერთი განიხილავს რუსი საზოგადოების დამოკიდებულებას კავკასიის და კავკასიელების მიმართ,³⁸ სხვებისთვის მნიშვნელოვანია რუსი სამხედროების როლის წარმოჩენა კავკასიის „ათვისებაში“³⁹ და ა.შ.

ნაშრომში განხილული გვაქვს ჟურნალ „ვესტნიკ ევროპის“ ფურცლებზე გამოქვეყნებული მასალა, კერძოდ, რუსეთის იმ-

³⁶ М. Ходарковский. Горький выбор. Верность и предательство в эпоху российского завоевания Северного Кавказа. Изд. Новое литературное обозрение. М. 2018. 244 с.

³⁷ А. Урушадзе. Кавказская война: Семь историй. Изд. Новое литературное обозрение. М. 2018. 336 с.

³⁸ Захаров В.А. Образы Кавказа в русском общественно-политическом сознании XIX – начала XX вв. Кавказский сборник. Т. 3 (35). Под ред. В.В. Дегоева. М., 2006. С. 218–228; Саблин Д.В. В плену иллюзий: образы Кавказа и горцев в русском общественном сознании XIX в. // Военно-историческая антропология. Ежегодник, 2005/2006. Актуальные проблемы изучения. М., 2006. С. 53–72; Ткаченко Д.С. Эволюция образа горских народов в России в период Кавказской войны XIX века // Известия Высших учебных заведений. Северо-Кавказский регион. 2010. № 6. С. 59–63; Дударев Д.С., Дударев С.Л. Северный Кавказ глазами представителей российского общества первой половины – середины XIX века. Армавир; Ставрополь, 2017. 402 с; Т.А.Колосовская. Российские военные в интеллектуальном освоении северного Кавказа XVIII – начала XX в. Диссертация. Ставрополь. 2017. Ст. 42.

³⁹ Савельев А.Е. Роль российских офицеров в исследовании Кавказа // Вестник Краснодарского университета МВД России. 2010. № 2. С. 9–13; Клычников Ю.Ю. Российская политика на Северном Кавказе (1827–1840 гг.). Пятигорск, 2002. 494 с.

პერიის მიერ კავკასიაში წარმოებული ომების მონაწილე სამხედრო პირების – მ. ვორონჩენკოვის და ე. ბასინის – წერილები,⁴⁰ გერმანულიდან თარგმნილი ნარკვევი⁴¹ და ნ. პელტის სტატია;⁴² ასევე, ჟურნალ „კავკაზსკი სბორნიკში“ დაბეჭდილი რუსი სამხედრო პირის, ე. ლაჩინოვისა⁴³ და ჟურნალ „რუსსკაია სტარინაში“ გამოცემული ი. დუბეცკის⁴⁴ სტატიები. მიმოვიხილავთ კავკასიაში სხვადასხვა მისიით ჩამოსული ორი ევროპელის ცნობებს: XIX საუკუნის 50-იანი წლების ბოლოს ჩრდილო კავკასიელი ხალხის წინააღმდეგ და რუსეთის იმპერიის ჯარში მებრძოლი, გერმანელი მხატვრის თეოდორ ჰორშელტის⁴⁵ და იმავე საუკუნის 90-იანი წლების დასასრულს სამოგზაუროდ ჩამოსული მსოფლიოში ცნობილი მეცნიერის, ზოოლოგის, ერნსტ ჰეკელის,⁴⁶ ჩანაწერებს. მათი შემოქმედება (ჩანაწერები და ნახატები) რეგიონის ისტორიით დაინტერესებულ საზოგადოებას ნათელ წარმოდგენას უქმნის XIX საუკუნის კავკასიის შესახებ.

⁴⁰ Письмо из Грузии в Астрахань. Февр. 7 1804 г. Телава//Вестник Европы. 1805 г. С. 60-65; М.Воронченков; Другое письмо из Грузии в Тотму. Марта 19-го дня, 1805 года, Анапур//Вестник Европы. 1805. Ч. 22 . июль №13. С. 66-70. Е. В.Басин.

⁴¹ Грузия под Скипетром Александра I//Вестник Европы. 1805 г. Ч. 23. № 19. С. 220-227.

⁴² Пельт Н. Взгляд на Грузию в ее историческом и статистическом отношении//Вестник Европы. 1826. Ч. 150. №17. С. 52-68. <http://homlib.com/read/pelt-n/vzglyad-na-gruziyu-v-ee-istoricheskoy-i-statisticheskoy-otnosheniyah/1>. <https://dlib.rsl.ru/viewer/60000085001#?page=52> (საიტზე მიმართვის თარიღი: 01.03.2018).

⁴³ Отрывок из «Исповеди» – г. Лачинова//Кавказский сборник/под ред. гвардейской артиллерии полковника Чернявского. Тифлиς. Типография окружного штаба Кавказского военного округа. 1876. Т. 1. С. 123-196; 1877. Т. 2. С. 75-115.

⁴⁴ Записки Иосифа Петровича Дубецкого // Русская старина. Т. 83. № 4. Ч. I. Глава I-V. С.Петербург. 1895. Ст. 113-144.

⁴⁵ Theodor Horschelt. დასახელებული ნაშრომი.

⁴⁶ Über den Kaukasus nach Tiflis, Ausgewählte Reisebriefe von Ernst Haeckel, Bearbeitet von G. Uschmann und K. Wedekind, Jenaer Reden und Schriften, Friedrich-Schiller-Universität, 1972.

ცნობები ჟურნალ „ვესტნიკ ევროპის“ ფურცლებზე

მე-19 საუკუნის რუსულ პერიოდულ გამოცემებს შორის გამორჩეული ადგილი უკავია საზოგადოებრივ-პოლიტიკურ-ლიტერატურულ ჟურნალს, „ვესტნიკ ევროპი“, რომელიც 1802 წელს მოსკოვის უნივერსიტეტის სტამბის არენდატორის, მ. პოპოვის, ინიციატივით დაარსდა. მან ჟურნალის რედაქტორობა რუს ისტორიკოსს ნ. კარამზინს (1766-1826) შესთავაზა, რომელსაც ჟურნალის კონცეფცია ეკუთვნის. ჟურნალის გამოცემის პირველი ეტაპია 1802-1830 წლები.

რუსეთში პირველად ამ გამოცემაში გაჩნდა რუბრიკა „პოლიტიკა“, რომელმაც მას გასაოცარი წარმატება მოუტანა. ამიტომ კარამზინის ჟურნალი გახდა გამორჩეული და უნიკალური მოვლენა მე-19 საუკუნის პირველი ნახევრის რუსულ ჟურნალისტიკაში.¹

ჟურნალის შინაარსიდან იკვეთება, რომ მისი საინფორმაციო პოლიტიკის მიზანს კომპეტენტური მკითხველის აღზრდა წარმოადგენდა. გამოცემის ფურცლებზე ქვეყნდებოდა კორესპონდენციები, კომენტარები, სტატიები, წერილები, მიმოხილვები, მხატვრულ-პუბლიცისტური ნარკვევები და ფელეტონები. ჟურნალი თვეში ორჯერ გამოდიოდა. მისი პოპულარობა იმდენად გაზრდილა, რომ თავდაპირველი ტირაჟი – 600 ეგზემპლარი – სულ მცირე ხანში 1200-მდე გაიზარდა.

მნიშვნელოვანი ადგილი „ვესტნიკ ევროპის“ ფურცლებზე ისტორიულ პრობლემატიკას ეთმობოდა. ჟურნალში ქვეყნდებო-

¹ С. И. Якимова, В. В. Наумова - ЖУРНАЛ «ВЕСТНИК ЕВРОПЫ»: ИСТОРИЯ И СОВРЕМЕННОСТЬ - Электронное научное издание «Ученые заметки ТОГУ» 2017, Том 8, №3, С. 152. (Тихоокеанский государственный университет, Хабаровск). http://pnu.edu.ru/media/ejournal/articles-2017/TGU_8_218.pdf (საიტზე მიმართვის თარიღი: 01.04.2018).

და მასალები როგორც კავკასიის სხვადასხვა კუთხის, ასევე საქართველოს შესახებაც. რუსულ საზოგადოებას და მკითხველს ეძლეოდა შესაძლებლობა, გასცნობოდა მისთვის ჯერ ისევ უცნობ მხარეებს მოგზაურთა ჩანაწერებიდან, უცხოური ჟურნალებში გამოქვეყნებული ნარკვევებიდან და სხვ.

ჟურნალ „ვესტნიკ ევროპის“ 1802-1804 წლებში გამოცემულ ნომრებში შეიძლება აღმოვაჩინოთ რამდენიმე სტატია,² გადმოტანილი, ძირითადად, გერმანული „მინერვადან“.³ თუმცა, უნდა აღინიშნოს, რომ „ვესტნიკ ევროპის“ ფურცლებზე გამოქვეყნებული მასალებიც იბეჭდებოდა სხვადასხვა უცხოურ ჟურნალში. მაგალითად, 1805 წელს გამოქვეყნდა მ. ვორონჩენკოვის „წერილი საქართველოდან ასტრახანში“, 1806 წელს კი გერმანულენოვან ჟურნალში დაიბეჭდა „კონსტანტინოპოლი და სანკტ-პეტერბურგი, აღმოსავლეთი და ჩრდილოეთი“.⁴ ჟურნალში, ასევე, გამოქვეყნებულია წერილები⁵ და ანალიტიკური შრომები საქართველოს შესახებ.⁶

² Коитен А. Просвещение как глобализация - Журнал "Konstantinopel und St. Petersburg, der Orient und der Norden". Новое литературное обозрение. №72. 2005. <http://magazines.russ.ru/nlo/2005/72/kok7.html> (საიტზე მიმართვის თარიღი: 10.05.2018).

³ Minerva: Ein Journal historischen und politischen Inhalts http://rzblx1.uni-regensburg.de/ezeit/detail.phtml?bibid=THULB&colors=7&lang=de&jour_id=37692 (საიტზე მიმართვის თარიღი: 10.05.2018).

⁴ Vorončenkov, M. Brief aus Telaw in Grusien vom 7ten Febr. 1804 (a. d. Ruß.). Konstantinopel und St. Petersburg. hrsgb. von H.von Reimers und F. Murhard. 1806. St. Petersburg und Penig. 1806. Bd.2. S. 230-237.

⁵ Письмо из Грузии в Астрахань. Февр. 7 1804 г. Телава // Вестник Европы. 1805 г. С. 60-65; М. Воронченков; Другое письмо из Грузии в Тотьму. Марта 19-го дня, 1805 года, Анапур // Вестник Европы. 1805. Ч. 22. июль №13. С. 66-70. Е. В. Басин.

⁶ Грузия под Скипетром Александра I // Вестник Европы. 1805 г. Ч. 23. №19. С. 220-227; Пельт Н. Взгляд на Грузию в ее историческом и статистическом отношении // Вестник Европы. 1826. Ч. 150. №17. С. 52-68.

§1. რუსი სამხედროების წერილები საქართველოდან

1805 წელს ჟურნალში დაიბეჭდა საქართველოდან გაგზავნილი ორი წერილი. პირველი გაგზავნილია თელავიდან ასტრახანში 1804 წლის 7 თებერვალს სამხედრო პირის, მ. ვორონჩენკოვის⁷, ხოლო მეორე – ანანურიდან 1805 წლის 15 მარტს, ასევე სამხედრო პირის, ე.ე. ბასინის, მიერ ძმასთან.⁸

ორივე წერილის ავტორი მოთხრობილი მოვლენების უშუალო მონაწილე და თვითმხილველია. ისინი მოკლედ აღწერენ კავკასიის ცალკეულ ქალაქებსა და სოფლებს, რუსი ჯარისკაცების ყოფას, ომის ექსტრემალურ პირობებთან მათ ადაპტაციას და სხვ. მიხეილ პოლიევქტოვი ნაშრომში „ევროპელი მოგზაურები კავკასიაში 1800-1830 წლები“⁹ მოკლე ინფორმაციას გვაწვდის ორივე სამხედრო პირის შესახებ. მათ ბიოგრაფიასა და სამხედრო მოღვაწეობაზე მხოლოდ ამ წერილებით შეგვიძლია ვიმსჯელოთ.

მ. პოლიევქტოვის ნაშრომის მიხედვით, მ. ვორონჩენკოვი XIX საუკუნის დასაწყისში მსახურობდა კავკასიაში (ყაზარდოს პოლკში (?)) – დ.კ.) და იყო ჟურნალ „ვესტნიკ ევროპის“ თანამშრომელი.¹⁰

მ. ვორონჩენკოვის „წერილი საქართველოდან ასტრახანში“ ექვსგვერდიანია. რუსი სამხედრო, რომელიც პირველად აღმოჩნდა კავკასიაში, ასრულებს თავის დანაპირებს და გზავნის

⁷ Письмо из Грузии в Астрахань. Февр. 7 1804 г. Телава//Вестник Европы. 1805г. С. 60-65; М.Воронченков.

⁸ Другое письмо из Грузии в Тотьму. Марта 19-годня, 1805 года, Ананур// Вестник Европы. 1805. Ч. 22. июль №13. С.66-70.Е. В.Басин.

⁹ Полиевктов М. Европейские путешественники по Кавказу 1800-1830 гг. Тб.: Типография «Заря Востока». 1946.

¹⁰ Полиевктов М. Европейские путешественники... გვ.14. <http://elbib.shpl.ru/ru/nodes/36050-polievktov-m-a-evropeyskie-puteshestvenniki-po-kavkazu-1800-1830-gg-tbilisi-1946#mode/inspect/page/18/zoom/4> (საიტზე მიმართვის თარიღი: 06.04.2019).

ნერილს თელავიდან, რომელსაც „თელავას“ უწოდებს. ის აღწერს მის მიერ გავლილ გზას კავკასიის მთებიდან სპარსეთის საზღვრამდე. ავტორი სიტყვაძუნწია დასახლებული პუნქტების, ცალკეული პიროვნებებისა და კონკრეტული ამბების შესახებ ინფორმაციის გადმოცემისას. იგი უფრო დეტალურად საუბრობს გზის სირთულეებსა და ჩერქეზების, ლეკების, ჩეჩნებისა და ოსებისგან მომდინარე საფრთხეებზე; ხატოვნად აღწერს ბუნების სურათებს; ხაზგასმით ყვება რუსული პოლკებისა და კაზაკების მიერ მთიელების თავდასხმებისგან დაცულ რუსების მიერ დაარსებულ თუ დაპყრობილ ციხესიმაგრეთა ამბებს. მას არც ოსი თავადის საქციელის აღნიშვნა ავინწყდება, რომელიც, სავარაუდოდ, მოსმენილი აქვს. საქართველოს დასახლებული პუნქტებიდან რამდენიმე წინადადებით აღწერს ყაზბეგს, დუშეთს, ანანურს, მცხეთას, თბილისს; გზას თბილისიდან თელავამდე, რომელსაც ჩვეულებრივ სოფელს უწოდებს. როგორც ნერილიდან ირკვევა, მ. ვოროჩენკოვი საქართველოში ჩამოსულა ოჯახით, ცოლითა და ორი შვილით, რომლებიც კახეთში გავრცელებულ შავი ჭირს ემსხვერპლნენ.

„ვასრულებ დანაპირებს, აღვინერთ გზას, რომელიც მდებარეობს კავკასიის მთებზე.

მოზდოკის შემდეგ იწყება სწორი და ბალახით დაფარული სტეპი, რომელსაც ჩერქეზებისა და ჩეჩნების თავდასხმების საშიშროების გამო არავინ თიბავს. სტეპის შემდეგ იწყება მთები: პირველი მომცრო მთების ჯაჭვი მთლიანად ტყითაა დაფარული, დიდწილად ჩინარით. ვაკეზე, მთების ჯაჭვის უკან მცირე ყაბარდოში ცხოვრობს ხალხი, სადაც უფრო მეტი თავადია, ვიდრე უბრალო ხალხი. ყაბარდოდან იწყება სხვა მთების ჯაჭვი, წინაზე უფრო მაღალი და ასევე ტყით დაფარული. ამ მთის იქით გზა მეტად უსწორმასწორო და რთულია, თუმცა ქვები სრულიად არ ჩანს. მთაზე არის მიწის თხრილი, რომელსაც გრიგორიოპოლისის ჰეკია;

მას ყაზანის პოლკის ორი შენაერთი იცავს ჩეჩნებისგან. შემდეგ ისევ იწყება სრულიად დაუსახლებელი სწორი სტეპი და გრძლდება ვლადიკავკაზამდე – ციხესიმაგრემდე, რომელიც გარშემორტყმულია მიწის თხრილით და იცავს ქვეითი ბატალიონი და ასეულობით კაზაკი.

აქედან უკვე შესაძლებელია მგზავრობა მთების ხეობაში, რომელიც მალავს მთების სიმაღლეებს ღრუბლებს მიღმა. ეს შეგიძლიათ წარმოიდგინოთ, როცა გეტყვით, რომ კლდეებს შორის მოგზაურები მთელი დღის განმავლობაში არაუმეტეს 6 საათისა ხედავენ მზეს. მთებს შორის გზა თერგის ნაპირებზე თუმცა სწორია, მაგრამ ქვიანია და საკმაოდ რთულია ტვირთის გადაადგილებისათვის. აქ ერთ ფერდობზე არის ციხე, რომელშიც ცხოვრობს თავადი კაპიტანი კაიტუკ (ყაიტუკი – დ.კ.), წარმოშობით ოსი, რომელიც ხელფასს ხაზინიდან ღებულობს.

ლარსი არის ციხე, აშენებული ამალღებულ ადგილზე გაუთლელი ქვით, სადაც ასევე ცხოვრობს ოსი თავადი, რომელიც ადრე საკმაოდ ხშირად აფორიაქებდა მოგზაურებს; მას ეყო თავხედობა თვით კნორინგი შეეჩერებინა, რომელიც მიდიოდა საქართველოდან ხაზზე და შეაყოვნა ის იქამდე, სანამ არ მიიღო სასურველი თანხა. ამ ადგილიდან იწყება იმდენად რთული გზა, რომ არ მოიძებნება საკვები არც ცხენებისათვის და თავშესაფარი არც ადამიანებისთვის. მთები ფრიალო კლდეებით მაღლდება. კლდეებსა და თერგზე „პოვოსკა“ ხელით გადააქვთ. ყოველ წუთას საფრთხეა მოსალოდნელი: ან ღერძი გატყდება, რომელიც კლდის გვერდს გამოედება, ან „პოვოსკა“ მთლიანად თერგში ჩავარდება. ამიტომ უსაფრთხოებისათვის ასეთი ადგილები სხვების დახმარებით უნდა გადაიარო და არა მარტომ. მთებს შორის არის ორი ძალიან პატარა ციხე, რომელთა სახელი მომდინარეობს მათი მფლობელი ვილაც უძველესი მეფე დორიელისგან; მე ძლივსძლივობით, დიდი დაბრკოლებებით შევძელი ერთ-ერთზე აძრომა, და ვერაფერი დავინახე, გარდა ზარ-

ბაზნისგან დამცავი კედლებისა. მეორე ციხე შემოგარულია კოშკებით; მასზე ასვლაც არაა მოსახერხებელი. როგორაა ისინი აშენებული, ეს მხოლოდ ღმრეთისა და ოსებისთვისაა ცნობილი. როგორც იქნა, სამი დღის შემდეგ ჩვენ ჩავაღწიეთ ყაზბეგში, რომელიც მდებარეობდა ვლადიკავკაზიდან 45 ვერსტის დაშორებით. შეგიძლიათ წარმოიდგინოთ, როგორი იყო გზა. პოლკის მძიმე ტვირთი 10 დღე უნდებოდა ამ სივრცის გავლას.

ყაზბეგი არის დასახლება და ციხესიმაგრე მთაზე, სადაც ცხოვრობს თავადი ამ სახელით. ზუსტად ვერ გეტყვით, მთამ მიიღო სახელი თავადისგან თუ თავადმა – მთისგან. ვიცი მხოლოდ ის, რომ ყაზბეგი შაქარმოყრილ თავს წააგავს, მისი ნახევარი დაფარულია მუდმივი თოვლით და მწვერვალის დანახვა შეიძლება მხოლოდ კარგ ამინდში, მზის ამოსვლისას. ყაზბეგზე დაბალ სხვა მთაზე არის ეკლესია, სადაც ღვთისმსახურებაც აღესრულება. ყაზბეგის ყველა მცხოვრები ქართველია. ისინი ძალიან ღარიბები არიან. პურს, თივასა და შეშას დიდი ძალისხმევით შოულობენ. გასაოცარია, როგორ ხნავენ მიწას გუთნით ისეთ ადგილას, სადაც ქვეითსაც კი სიარული არ შეუძლია.

დასახლება კობის შემდეგ, რომელიც ყაზბეგთან ახლოს მდებარეობს, იწყება კაიშაურის მთით, სადაც ასასვლელი გზა სინამდვილეში არც ისეთი საშიშია, როგორადაც აღწერენ. მაისში, აგვისტოსა და სექტემბერში მოსახერხებელია მასზე გადასვლა საკიდარებით, საპალნეებით საშიშია ის მხოლოდ „პოვოსკებისთვის“. ეს მთა ორადაა გაყოფილია ღრმა ხეობით – ჯვრისა და კაიშაურის. პირველს ასე იმიტომ ჰქვია, რომ გზის ბოლოს პოტიომკინმა აქ აღმართა ქვის ჯვარი. მთაზე ასასვლელი კი დამრეცია, მაგრამ რთულია თხრილებისა და ვიწრო ფერდობის გამო, ჩამოსასვლელი კი უფრო რთულია და საშიში.

მადლობა ღმერთს! მთები ზურგს უკანაა! ახლა კარგი, სწორი, ტყითა და მდელოებით დაფარული გზა მიემართება.

სოფლები ხშირია და საფრთხეც აღარ გვემუქრება. როგორი აღმაფრთოვანებული ადგილებია! როგორი მდინარეები! როგორი სიმწვანე!.. არაფერს ვიტყვი ანანურზე, ქალაქზე, რომელიც რუსულ სოფლადაც არ ღირს; ქვემოთ დუშეთი, ქალაქი, რომელიც პირველზე უარესია; მოვიხსენიებ მხოლოდ, რომ ამ ორი ქალაქის შემდეგ მდებარეობს ცხეთი, საქართველოს ყოფილი დედაქალაქი; სადაც ახლა ორი ეკლესია და რამდენიმე მცხოვრებიღაა. ის აღნიშვნის ღირსია, რადგან იქ დაკრძალულნი არიან ქართველი მეფეები. საბოლოოდ დედაქალაქ ტიფლისში შევედით.

ის მდებარეობს მთის ძირას, მდინარე კურაზე. შენობები კი ქვისაა, მაგრამ უნესრიგოდ და ყოველგვარი გეგმის გარეშე. ქუჩები მეტად ვიწროა. თავადის სახლი, ქალაქგარეთაა აშენებული, ორსართულიანია, საკმაოდ ფართოა და მასში განთავსებულია სამთავრობო დანესებულებები. ვაჭრები ბევრნი არიან; მოსკოველი ვაჭრებიც ჩნდებიან საქონლით. შეუძლებელია არ შენიშნო აბანოები, სადაც მიღების მემკვირვებით ცხელი, მინერალური, გოგირდის და ცივი წყლები მიედინება კასრებში; ისინი სრულ განკარგავზეა. უკიდურესი სიბინძურის გამო ზაფხულში ხალხი ჩვეულებრივ იტანჯება მთელი სხეულის ძლიერი ქავილით; ჩამოსულთაგან ამაც ვერავინ გაეცქევა. აგვისტოსა და სექტემბერში თავისით ქრება, ზაფხულში კვლავ განახლდება.

თბილისიდან თელავამდე (ქალაქი, სადაც ახლა ვარ) დაახლოებით 150 ვერსტია. გზის ნახევარი ძალიან კარგი და სწორია, სხვა ნაწილი მიუყვება მთებსა და ტყეებს. გოლსბორის (გომბორი(?) – დ.კ.) მთაზე ტყე არ არის, სათიბი კარგია; ყაბარდოს პოლკის საჭაპნე ცხენები ზაფხულში აქ მთებში დადიან, ზამთარში კი საჯინიბოში ჰყავთ; მაგრამ აქაც საშიშია ლეკების გამო. ამ მთაზე ბევრი მიტოვებული ეკლესია და გამოქვაბულია, რომლებშიც, როგორც ჩანს, ძველ დროს ხალხი თავს აფარებდა. ამის შემდეგ იწყება ყველაზე ცუდი გზა ტყით, რომელიც გრძელდება თელავამდე და ასეა მთელ კახეთში.

თელავი განსაკუთრებული არაა, ის ჩვეულებრივი სოფელია, რომელიც დაცულია სამი ციხით. თითქმის ყველა საცხოვრებელი მიწურია; ყურძენი, ღვინო და სხვადასხვა ხილი საკმაოდ ბევრია. ჩემი ჩამოსვლიდან თვე-ნახევრის შემდეგ, აგვისტოში, ამ ქალაქში გაჩნდა შავი ჭირი, რომელსაც დეკემბრამდე ვებრძოდი უშედეგოდ; მან წამართვა საყვარელი მეუღლე და ორი შვილი; მეც ცოტა დამაკლდა, მისი მსხვერპლი რომ არ გაეხდი.

სპარსული ქალაქი განჯა ახლა ჩვენს ხელშია. თავადმა ციციანოვმა თავად ილაშქრა და აიღო იგი. კახეთში ლეკებზეც მოვიპოვეთ გამარჯვება, მაგრამ დავკარგეთ მამაცი მეომარი გენერალ-მაიორი გულიაკოვი. კურიერმა მას მოუტანა ორდენი, მაგრამ გვიან იყო, გულიაკოვს სამარეში უშვებდნენ. მცხოვრები და ასე შემდეგ. მ. ვორონჩენკოვი¹¹.

ნერილის მიხედვით შეგვიძლია დავასკვნათ, რომ მ. ვორონჩენკოვი ოჯახთან ერთად ჩამოვიდოდა 1803 წელს. ფაქტობრივად, აგვისტოდან წლის ბოლომდე ის ვერ ჩაერთვებოდა რუსეთის მიერ სამხრეთ კავკასიაში წარმოებულ ბრძოლებში შავი ჭირის გამო, რომელსაც ძლივს გადაურჩა. მონაწილეობდა თუ არა განჯის აღებაში ან კახეთში ლეკების წინააღმდეგ ლაშქრობაში, ამაზე რთულია საუბარი, რადგან თავად ამ ფაქტს არ აღნიშნავს. ის ასევე არ საუბრობს 1804 წლის 15 იანვარს ზაქათალას ხეობაში ვ.ს. გულიაკოვის¹² უკანასკნელ ლაშქრობაში ქართველების მონაწილეობაზე. ამ ბრძოლაში ჯარის ავანგარდს ქართული მილიცია წარმოადგენდა, რომელსაც გენერალ-მაიორი დიმიტრი ზაქარიას ძე ორბელიანი¹³ მეთაურობდა. ის აღფრთოვანებულია

¹¹ მოყვანილი გვაქვს ტექსტის სრული თარგმანი.

¹² ვასილი სიმეონის ძე გულიაკოვი (1751-1804) – რუსი სამხედრო მოხელე, გენერალ-მაიორი. კავკასიაში წარმოებული წარმატებული ბრძოლებისათვის არაერთხელ დაჯილდოვებულა რუსეთის იმპერატორების მიერ. დაასაფლავეს ბოდბეს მონასტერში.

¹³ ორბელიანი დიმიტრი ზაქარიას (ზაალის) ძე (1753, თბილისი - 1827)

გენერალ-მაიორ გულიაკოვის სიმამაცით და დაპყრობილ ტერიტორიებს რუსების საკუთრებად თვლის.

მეორე რუსი სამხედროს, **ვ. ბასინის**, ძმისთვის განკუთვნილი წერილი¹⁴ გაგზავნილია ანანურიდან 1805 წლის 19 მარტს. როგორც წერილიდან ირკვევა, ის კავკასიის გრენადერთა პოლკის მე-3 ბატალიონში მსახურობდა.

მ. პოლიევქტოვი თავის ნაშრომში აღნიშნავს, რომ ასეთი სათაური – „სხვა წერილი საქართველოდან ტოტმაში“ – სავარაუდოდ, აიხსნება იმ გარემოებით, რომ ჟურნალ „ვესტნიკ ევროპიში“ ის მოთავსებულია ვორონჟენკოვის წერილის შემდეგ. მ. ვორონჟენკოვის მსგავსად, ვ. ბასინიც ჟურნალ „ვესტნიკ ევროპის“ თანამშრომელია.¹⁵

მოცულობით, როგორც პირველი ავტორის წერილი, ესეც მცირეა, თუმცა ინფორმაციულია. როგორც ჩანს, სამხრეთ კავკასიაში წარმოებულმა ბრძოლებმა მასზე დიდი გავლენა მოახდინა და საკმარისი ცხოვრებისეული თუ საბრძოლო გამოცდილება შესძინა. ის საუბრობს პეტერბურგიდან თბილისამდე განვლილ გზაზე და იმ საფრთხეებზე, რაც ახლავს გზას მოზდოკიდან საქართველომდე, რომელსაც „საშინელებათა მხარეს“ უწოდებს. ბუნების სურათებს აღწერს მოკლედ. ავტორი ძირი-

ჯარშია 1769-დან. მრავალი ბრძოლის მონაწილე. საქართველოს მთავარმართებლის, პავლე ციციშვილის, თანაშემწე – 1802-დან. ქართული მილიციის მეთაური – 1803. მე-20 ქვეითი დივიზიის ბრიგადის მეთაური – 1811-დან. რუსეთის საიმპერატორო კარის ოფიციალური წარმომადგენელი დედოფალთან და მის შვილებთან. გენერალ-მაიორი (1800), გენერალ-ლეიტენანტი (1812). იხ.: ლ. დოლიძე, გენერლები საქართველოდან: საქართველოს გენერალიტეტის სამსაუკუნოვანი მატრიცე, თბილისი, 2003, გვ. 80. <http://dspace.nplg.gov.ge/handle/1234/114120> (სიატზე მიმართვის თარიღი: 09.04.2019).

¹⁴ Другое письмо из Грузии в Тотьму. Марта 19-годня, 1805 года, Ананур// Вестник Европы. 1805. Ч. 22. июль №13. С. 66-70.

¹⁵ Полиевктов М. Европейские путешественники... ст. 11. <http://elbib.shpl.ru/ru/nodes/36050-polievktov-m-a-evropeyskie-puteshestvenniki-po-kavkazu-1800-1830-gg-tbilisi-1946#mode/inspect/page/15/zoom/4> (სიატზე მიმართვის თარიღი: 06.04.2019).

თად აქცენტს რუსების მიერ განჯისა და ერევნისათვის წარმოებულ ბრძოლებზე აკეთებს, რომელთა უშუალო მონაწილე იყო.

„საყვარელო ძმაო!

შეიძლება თქვენ ფიქრობთ, რომ მე უკვე ვზეიმობ ელისეიში. მე კი მუდამ მეჩვენება, თითქოს თქვენგან ვინმე გამგზავრა იქ. ვისი გული არ იწყენს ძვირფასებთან განშორებისას!...

18 თვის განმავლობაში იმდენი გამოცდილება მივიღე, რამდენსაც სახლში 18 წლის განმავლობაში ვერ მივიღებდი. წელიწად-ნახევარში ვნახე იმდენი სიკვდილი, რამდენსაც მშვიდობიან სამშობლოში საუკუნე-ნახევარი ვერ ვნახავდი. უფლის წყალობით, ისევ ცოცხალი ვარ.

მოგიტხრობთ, რაც ვიცი. გავიარე გზა პეტერბურგიდან კავკასიის ხაზამდე ცნობილი გუბერნიები და ქალაქები, გავერდი ეკატერინოგრადში, ვიცხოვრე იქ ერთი თვე. ინსპექტორ გენერალ-ლეიტენანტ შეპელევისგან მივიღე წერილობითი ბრძანება დაუყოვნებლივ გავმგზავრებულიყავი საქართველოში და ჩავედი მოზდოკში... აქედან კურიერთან ერთად, 80 დონელი კაზაკის თანხლებით (აქ სხვაგვარად მოგზაურობა შეუძლებელია), გავემურეთ ვლადიკავკაზის სიმაგრისაკენ, რომელიც მოზდოკიდან 90 ვერსტის დაშორებით მდებარეობდა. ვლადიკავკაზის იქით სხვა სამყარო იწყება, საშინელებათა მხარე, რომელთა შესახებ რომანებში ვკითხულობთ. რას იტყვით თქვენ მოგზაურობაზე ვინრო გზაზე, როგორც სამოთხეში, ციცაბო, კლდოვან მთებში ცხენით, ხანდახან კი ფეხით ჩქარ, მჩქეფარე თერგზე, რომელიც თავისი ხმაურიანი ექოთი ავსებს შორეულ სივრცეებს? წარმოიდგინეთ თქვენი ძმა, მოგზაური უზარმაზარ, ღრუბლებს ზემოთ აწვდილ თოვლით დაფარულ მთებს შორის, რომელზეც შეიძლება იმ დღეს მოთოვა, როცა მამა ღმერთმა საქმეთაგან განისვენა. წარმოიდგინეთ ის მაღალ კლდეებს უკან დამალულ ძარცვისა და მკვლელობისათვის

სისხლმონყურებულ მეკობრეებს შორის; წარმოიდგინეთ, რომ მან ნახა შავი ჭირისგან დაცარიელებული რამდენიმე სოფელი... როგორც იქნა, ჩავედი ტიფლისში, საქართველოს სამეფოს ყოფილ დედაქალაქში. იქ მივიღე ჩემი შეფისგან ბრძანება, გავემგზავრე კავკასიის გრენადერთა პოლკის მე-3 ბატალიონში, თბილისიდან 50 კერესტის დაშორებით, მთებს შორის მიწაში განთავსებულ თავშესაფარში და მივედი ჩემს უფროსთან, პოლკოვნიკ სიმონოვიჩთან.

აქედან ნოემბერში გავემართეთ ქალაქ განჯისკენ, ახლა ე.წ. ელიზავეტპოლი. ის მდებარეობს სპარსეთის საზღვარზე. 2 დეკემბერს სასწრაფოდ, ჩასვლისთანავე, შეტევით ავიღეთ გარეუბნები, განვთავსდით იქ, სიმაგრე მთელი თვის განმავლობაში ალყაში გვექონდა მოქცეული, ხანისგან ველოდით მორჩილებას. საბოლოოდ, 3 იანვარს, დილით, ავიღეთ შეტევით თვით ციხესიმაგრე; სისხლი მდინარეებად მიედინებოდა, გვამები გორებად ეყარა; თვითონ ხანი სიცოცხლეს გამოეხალმა სიჯიუტის გამო... გაოცდით რუსი გმირებით! მხოლოდ ერთმა, ჩვენმა სიმონოვიჩმა ბატალიონით აიღო გარეუბნები, ერთ საათში 300-ზე მეტი მტერი დასცა და თავისიანებიდან მხოლოდ ორი კაცი დაკარგა. ციხესიმაგრის მისადგომებთან მტრის რამდენიმე ათასი მებრძოლი გაანადგურა; ჩვენ მთელი რაზმიდან ასზე ნაკლები ადამიანი დავკარგეთ. საქმის დასასრულ სამხედრო მეთაურმა დატოვა დაპყრობილ ქალაქში ეგერთა პოლკი და რაზმის ყველა დაჭრილი, თვითონ კი ჯარით საქართველოში დაბრუნდა. მე ვიმყოფებოდი დაჭრილებთან ერთად განჯაში და ვცხოვრობდი ისე, რომ ჩემი ცხენები მუხლამდე ფეტვში იდგნენ. შეიძლება ითქვას, ეს ქალაქი ამჟამად ყველაზე უკეთესია საქართველოს სხვა ქალაქებს შორის შენობებითა და მდებარეობით. დეკემბერში ორჯერ თუ სამჯერ, და იანვარშიც, ამდენჯერვე, ვნახეთ ზოგიერთ ადგილებში ოდნავ თოვლით დაფარული მიწა. 2 თებერვალს უკვე ვხალისობდი გაზაფხულის სითბოთი და სიმწვანით. დავალების შესრულებ-

ბის შემდეგ აპრილში დაებრუნდი ბატალიონში და გზიდან, გორიდან, მოგწერეთ წერილი. არ ვიცი, ჩამოგივიდათ თუ არა. ჩემი ბატალიონი იდგა სურამში, სადაც მოდებული იყო შავი ჭირი, რომელიც ჩემი ჩასვლიდან სამ კვირაში დასრულდა. ცოტა დასვენებისა და წმინდა დღესასწაულის შემდეგ კვლავ გავეშურეთ სპარსეთის საზღვართან, ქალაქ ერევანთან. საშინელი ლაშქრობა! ერევნიდან ცნობილ წმ. არარატის მთებამდე არის დაახლოებით 50 ვერსტი. თუმცა ის ჩვენ ძალიან ახლოს გვეჩვენა, რამდენიმე საუენში.¹⁶ გზაზე, ერევნამდე, 15 ვერსტის დაცილებით, დგას უზარმაზარი არარატის მონასტერი, რომელშიც მე ვიყავი, ვსტუმრობდი სომეხ მღვდელმთავრებს, ესვამდი წმინდა წყალს ეკლესიის ჭიდან და დავათვალიერე გარშემო ყველა ნაგებობა. არ შეიძლება მას უყურო გულწრფელი მწუხარების გარეშე. ჩვენს ჩამოსვლამდე ცოტა ხნით ადრე ერევნის ხანმა წაიყვანა აქედან პატრიარქი და წაიღო მონასტრის საგანძური, დახლოებით შვიდ მილიონამდე¹⁷. მძიმე არ აღმოჩნდა გარჯა, ჯარი ერევნის მისადგომებთან რომ მისულიყო და გარეუბნები დაეკავებინა, მაგრამ რთული იყო იქ დგომა და იქიდან დაბრუნება. ანადგურებდნენ ბალებს, წვავდნენ ფინიკის, პალმის, გულაბი მსხლის, ბროწეულის, ნუშისა და სხვა ძვირფას ხეებს და, ამასთან ერთად, ძლივს, 8 მანეთად შეეძლოთ ფუთი¹⁸ პურის მოტანა. ჩვენი რაზმი შედგებოდა 4000 კაცისგან. ძლიერი სიცხისა და სიძნელეებისგან ნახევარი თითქმის ავად იყო. ასეთ მდგომარეობაში ჩვენ ალყა შემოვარტყით ციხეს, სადაც იმყოფებოდა 15-ათასიანი მტრის ჯარი. ჩვენ კი ალყა დაგვარტყა სპარსეთის შაჰმა, რომელიც ხანის დასახმარებლად მოვიდა 70000 კაცით. წარმოიდგინეთ მდგომარეობა! ჩვენ ვყოყმანობდით, შეგვეტია თუ არა. თუმცა გაურკვეველია, რატომ არ დაგვესხა თავს მტერი. სხვა საკითხებზე

¹⁶ ძველი რუსული სიგარძის საზომი ერთეული.

¹⁷ „რა?“ – გამომცემლის კითხვა ჟურნალ „ვესტნიკ ევროპიში“ გამოქვეყნებული წერილის სქოლიოში, გვ. 69.

¹⁸ Пуд – რუსული წონის ერთეული, შეადგენს 16.3 კგ-ს.

აღარ ვისაუბრებ, ვიტყვი, რომ ოქტომბერში დავბრუნდით საქართველოში და დიდხანს ვიყავით მტრისგან დევნილები. ჩვენს ბატალიონს ზამთრის გატარება ანანურში მოუწია, ქალაქში, რომელიც თქვენს ჩერნიაკოვაზე¹⁹ ცოტა უარესია. ახლა მეჩქარება. სხვა დროისათვის გადავდოთ. მშვიდობით. თქვენი და ა.შ.“

პირველი ავტორისგან განსხვავებით, ვ. ბასინი თავის წერილში უფრო მეტ აქცენტს განჯისა და ერევნისათვის წარმოებული ბრძოლების დეტალებზე აკეთებს. აღფრთოვანებულია რუსი სამხედროების სიმამაცით, უშუალოდ თავისი უფროსის, სიმანოვიჩის,²⁰ ხელმძღვანელობით. ცნობილია, რომ ფ. სიმანოვიჩი განჯის ბრძოლისთვის წმ. გიორგის მე-4 ხარისხის ორდენით დააჯილდოვეს, ხოლო 1804 წლის 15 ივლისს ერევნის ბრძოლის შემდეგ პოლკოვნიკის ჩინი მიანიჭეს. 1804 წელს, პ. ციციანოვის შუამდგომლობით, იგი კავკასიის გრენადერთა პოლკის მეთაურად დანიშნეს.

წერილების შინაარსიდან ირკვევა, რომ ორივე ავტორის ძირითად მიზანს მათი თვალთ დანახული მოვლენებისა და ფაქტების გადმოცემა-შეფასება წარმოადგენდა. სამხედროები, რომლებიც იმავდროულად ჟურნალ „ვესტნიკ ევროპის“ თანამშრომლები იყვნენ, ცდილობდნენ რუსი მკითხველისთვის აღეწერათ რუსეთის იმპერიის ხელისუფლების დამყარების პროცესში კავკასიაში მიმდინარე მოვლენები და ბრძოლის ეპიზოდები. ბუნებრივია, რომ მათი მოსაზრებები ხშირად მიკერძოებული, ტენდენციური და გაზვიადებული იყო.

¹⁹ ჟურნალის გამომცემელი განმარტავს - „სოფელი, რომელიც მდებარეობს ტოტმიდან 2 ვერსტის დაშორებით და 23 ოჯახი ცხოვრობს“. გვ. 70.

²⁰ ფიოდორ ფილიპეს ძე სიმანოვიჩი (1760 - 02.11.1815) - რუსი სამხედრო მოხელე, გენერალ-ლეიტენანტი.

§2. „საქართველო ალექსანდრე I-ის სკიპტრის ქვეშ“

1805 წელს ჟურნალ „ვესტნიკ ევროპის“ მე-19 ნომერში დაიბეჭდა მცირე მოცულობის ნარკვევი „საქართველო ალექსანდრე I-ის სკიპტრის ქვეშ“, ²¹ რომელიც გერმანულიდან ითარგმანა. ²²

„ჯერ კიდევ 1800 წელს ირაკლი მეფემ საკუთარი თავი, თავისი აზნაურებითა და თავადებით რუსეთის იმპერიის ქვეშევრდომად სცნო, ხოლო მხარეები – ქართლი, კახეთი, შამახია, მინგრელია, გურია და ახალციხი – სამუდამოდ რუსეთის პროვინციებად გამოაცხადა. 1801 წლის 18 იანვარს იმპერატორმა პავლე I-მა გამოაქვეყნა მანიფესტი, რომლის მიხედვით, საქართველო თავისი აზნაურებით, თავადებითა და ხალხით მიღებულ იქნა რუსეთის სახელმწიფოში. იმპერატორმა ალექსანდრე I-მა, რომლის მამობრივი გული ვერ ითმენს ვერანაირ ძალდატანებას, ტახტზე ასვლიდან უმოკლეს დროში განაცხადა, რომ საქართველოსა და მის ხელისუფლებს ადრინდელ დამოუკიდებლობას დაუბრუნებს. ირაკლის შთამომავლებმა და სრულიად თავადებმა კვლავ წარუდგინეს უმორჩილესი თხოვნა საქართველოს რუსეთის იმპერიასთან შეერთების თაობაზე და აღიარეს, რომ მხოლოდ ამ ერთ ქმედებას შეუძლია მათი სამშობლოს უბედურების შემსუბუქება. კაცთმოყვარე ალექსანდრე დაეთანხმა ხელმეორე თხოვნას და 1801 წლის 12 სექტემბერს საქართველო საზეიმოდ გამოცხადებულ იქნა რუსეთის პროვინციად.

საქართველო ახლა დაყოფილია ხუთ მაზრად; თბილისი არის გუბერნიის მთავარი ქალაქი. მაზრებს ეწოდებათ ტიფლისის, გორის, ანანურის, თელავის და სიღნაღის. თითოეულ მაზრაში 50-დან 60 000-მდე ადამიანი სახლობს. მაზრის ქალაქებს ჰყავთ თავისი კომენდანტები, პოლიცმეისტერები, ხაზინადარები, მაზრის მოსამართლე და კაპიტან-ისპრავ-

²¹ Грузия под Скипетром Александра I // Вестник Европы. 1805 г. Ч. 23. №19. С. 220-227.

²² გერმანულენოვანი ჟურნალის სახელწოდება არაა მითითებული.

ნიკები. თბილისში, სადაც, ჩვეულებრივ, ზის გუბერნატორი, საქართველოს უზენაესი მთავრობის ექსპედიციები ფუნქციონირებს: აღმასრულებელი, სახაზინო, სისხლის სამართლის და სამოქალაქო, თითოეულს თავმჯდომარეობს საკუთარი ხელმძღვანელი.

მონარქმა, თანაბრად მზრუნველმა თავის ყველა ქვეშევრდომზე, ბრძანა, სასამართლო საქმეები საქართველოს კანონებით წარმართულიყო, სანამ საბოლოოდ რუსეთის კანონები ამოქმედდებოდა. სისხლის სამართლის საქმეების განაჩენის გამოტანისასაც კი მხედველობაში უნდა ყოფილიყო მიღებული ქართველი ხალხის წეს-ჩვეულებები. საქართველოში მცხოვრები უცხოელები: სომხები, სპარსელები, თათრები, ებრაელები, ბერძნები და სხვა ეროვნების ხალხი, ალექსანდრეს მშვიდი მმართველობის ქვეშ სარწმუნოების აღმსარებლობის სრული თავისუფლებით სარგებლობენ.

საქართველოს, კლიმატითა და მიწის ნაყოფიერებით, შეიძლება ეწოდოს ნატურის ბაღი, რომელიც შთამომავლობისათვის ნამდვილ ედემად იქცევა, თუ მისი მცხოვრებლები, მთავრობის დაცვით, უფრო მონდომებით იმუშავენ. ყურძენი და ბოსტნეული თავისთავად იზრდება, მოვლის გარეშე; მრავლდება უსაზღვროდ და, ამასთან, საკმაოდ გემრიელია; ყველანაირი პური უხვად მოდის. ხალხი განსაკუთრებით მებაგრეშუმეობას, მეღვინეობასა და ბამბის ქსოვილის დამუშავებას მისდევს, რაც ეროვნული მრეწველობის მნიშვნელოვანი დარგია. მეცხოველეობა უფრო შემოსავლიანი იქნებოდა, მომთაბარე ხალხები რომ არ იტაცებდნენ მთელ ფარებს მწყემსებთან ერთად, რაც საკმაოდ ხშირად ხდება. ეს დალოცვილი მიწა, ბრძენი მთავრობის მფარველობით, თავისი ბედნიერების აღსრულებას ელოდება.

საქართველო ჩრდილოეთ განედის 41-43 გრადუსსა და 59-65 გრძედზე მდებარეობს; მიწის 872 კვადრატულ მილს მოიცავს. ქართველები ორ ფენად იყოფიან: თავადები, რომელთა რიცხვში არიან აზნაურები, და მონები. მათი ენა შერეულია, შედგება სპარსული, სომხური და თურქული

სიტყვებისაგან. თავადების უმრავლესობა სპარსულად საუბრობს. ეს ენა მოდურად მიიჩნევა.

ქართველები, ზოგადად, მაღლები არიან, ცოცხალი თვალებით, შავი თმით. არ არიან მსუქნები, სახით შავგვრემანი, გამბედავები, თავაზიანები, ერთგულნი, დიდსულოვანნი, გულუხვები არიან და ღვინის მგზნებარე მოყვარულები. ბუნება აჯილდოებს მათ კარგი შესაძლებლობებით, რომელსაც არა თუ უფროხილდებიან, არამედ აფუჭებენ ცუდი აღზრდით. ქალები საქართველოში თითქმის ყველა ლამაზია. თურქები და სპარსელები ადრე ცდილობდნენ საკუთარი ჰარამხანები მათით შეეცნოთ.

თავადებს უყვართ ბრწყინვალეობა. ისინი არიან თავაზიანები, მტკიცე, სიამისმოყვარული ხალხი, თავი მოსწონთ ჩაცმულობითა და ქეიფით. სიამაყის გამო ცდილობენ იყვნენ ხელგაშლილები და მფლანგველები, სინამდვილეში კი, ძუნები, უსამართლოები, შურისმაძიებელნი და არაადამიანურები არიან თავიანთი ქვეშევრდომების მიმართ. ღარიბ ადამიანებს ხშირად აცვიათ შელანძღული ტანსაცმელი, თუმცა მუდამ იგრძნობა სისუფთავე, აკურატულობა. ქართველები ჩაცმულობით ჩერქეზებს, ხშირად კი სომხებს ბაძავენ; ცხოვრობენ თიხით შელესილ სახლებში; ქვედა სართული ჩვეულებრივ წარმოადგენს დიდ, უიატაკო ოთახს, სადაც ამუშავენ ბამბას, წურავენ ღვინოს და საღებავებისთვის ახარისხებენ ბალახებს. ოცი ან ცოტა მეტი ასეთი ტიპის სახლი სოფელს შეადგენს.

პროვინცია კახეთში, მტაცებელი ლეკების²³ საცხოვრებლების მიმდებარედ, ყველა სოფელში არის ერთი კოშკი,

²³ ეს ყაჩაღები ახლაც აწუხებენ საზღვრისპირა ქართულ პროვინციებს. ისინი კავკასიის მიუდგომელ მთებში ცხოვრობენ. ამიტომ არის ძნელი მათი დაშოშმინება, განადგურება მით უფრო. საქართველოს საზღვრებიდან ლეკების განდევნისათვის 1803 წელს იბრძოდა რუსის ჯარი გენერალ-მაიორ გულიაკოვის საარდლობით. აიღეს გამაგრებული ქალაქი ბელაქანი, რომელიც ერთ დროს ყაჩაღებმა ქართველებს წაართვეს და შეაღწიეს ქარის პროვინციაში, სადაც

რომელშიც დგას ზარბაზანი, უფრო დიდ სოფლებს ასეთი რამდენიმე კოშკი აქვთ. მტრის თავდასხმის შემთხვევაში ქალები და ბავშვები იმალებიან კოშკის ქვედა სართულზე, მამაკაცები ზედა სართულზე იმყოფებიან და თავს იცავენ. სხვა პროვინციებშიც ბევრ სოფელს აქვს ასეთივე კოშკები. საქართველოში გადამწვარი და დაცლილი სოფლებისა და მონასტრების კვალია შემორჩენილი, აქაურები ან ტყვედ წაიყვანეს ან გაიქცნენ. ქართლში ყველა სახლი მიწურია. იმერეთში კი ოთახები, სამზარეულოები და საკუჭნაოები საკმაოდ ფართოა.

ტიფლისი, საქართველოს მთავარი ქალაქი, მდებარეობს მდინარე მტკვარზე. ის აშენებულია 1469 წლის წინ მეფე ვახტანგ პირველმა დააარსა; აქ 20 ათასზე მეტი მცხოვრებია, ტიფლისში დგას უამრავი ეკლესია-მონასტრი, რომელთა შორისაა 20 ბერძნული, 15 სომხური, 1 კათოლიკური ტაძარი, 1 თურქული მეჩეთი და ებრაული სინაგოგა. გარდა ამისა, ქალაქში არის რამდენიმე მარილის საწარმო და მომცროსი ფაბრიკა, სადაც მზადდება შალის, ბამბის და ნახევრად აბრეშუმის სხვადასხვა ქსოვილი. ტიფლისი მდებარეობს პეტერბურგიდან 2627 ვერსტის დაშორებით და საკმაოდ სასიამოვნო მდებარეობით გამოირჩევა. ტიფლისში ქუჩები ძალიან ვიწროა, დაუგებელი, თიხიანი, მუდამ ჭუჭყიანი, წვიმის შემდეგ კი – ტალახიანი. სახლები არაა მაღალი, სწორი სახურავები თიხითაა გადახურული/მელესილი. ფანჯრებზე

ლეკები ცხოვრობენ და საიდანაც ყოველდღე ახდენენ თავდასხმებს. სპარსელი ბაბა-ხანი მუქარით ითხოვდა მთავარმართებელ გენერალ ციციანოვისგან საქართველოდან რუსის ჯარის გაყვანას. თავადი, პასუხის ნაცვლად, 8 ათასიანი ქვეითი და ცხენოსანი კორპუსით ერევნის პროვინციისაკენ დაიძრა. 1804 წლის 30 ივნისს დაამარცხა 27000 მონიწილმდევე სოფელ კასაგორთან, ერევნის ციხისგან 7 ვერსტის დაშორებით და სპარსელებს მთელი ალალი წაართვა. ლეკები, გათამამებულნი ბაბა-ხანის და ქართველი უფლისწულების მიერ, ნებისმიერ შემთხვევაში თავს ესხმოდნენ კახეთისა და შამახის საზღვრისპირა ტერიტორიებს არადადამიანურად ძარცვავდნენ და კლავდნენ მოსახლეობას.

არაა მინა, მათ ნაცვლად გადაჭიმულია გამჭვირვალე ტყავი.

საქართველოში რუსების შემოსვლის შემდეგ ბევრი რამ შეიცვალა, სხვადასხვა სახელმწიფო დანიშნულები-სათვის აშენდა ახალი სახლები, რომლებიც სხვებისაგან დიდებულებით გამოირჩევა. ქალაქი შემოზღუდულია კედ-ლით, რომელიც მიემართება მდინარე მტკვრისკენ. აქედან ხიდის საშუალებით მოპირდაპირე მხარეს ციხესიმაგრისკენ გავდივართ. ტიფლისი გარშემორტყმულია ვენახებითა და ნაყოფიერი ბაღებით, რომლებსაც მოსახლეობა უვლის. თა-თრები, სომხები და ებრაელები ხელსაქმით არიან დაკავებუ-ლები; სომხები და ებრაელები წვრილ ვაჭრობას მისდევენ, სოფლებში დააქვთ თავისი საქონელი, ყიდიან და ცვლიან აბრეშუმზე, ბამბაზე და ა.შ.

როცა მთავრობის განზრახვა შესრულდება, როცა დაწყებული სასარგებლო წესები დასრულდება, როცა შრო-მას მოწყურებული და ხელოვნების მოტრფიალე ხალხი, შრომისმოყვარე კოლონისტებთან ერთად, გადასახლდება საქართველოს ნაყოფიერ მიწაზე, იმ დროს მომნიშვნელოა აქამდე ჩაგვრასა და უცოდინრობაში მყოფი ხალხის კეთილ-დღეობა“.

ნარკვევის დასაწყისშივე ავტორი შეცდომას უშვებს, როდე-საც გიორგი XII-ის ნაცვლად ერეკლე II-ს ასახელებს, რომელსაც რუსეთისათვის თითქოს 1800 წელს ქვეშევრდომობა უთხოვია. ამ დროს ერეკლე II უკვე ორი წლის გარდაცვლილი იყო. ასევე არასწორად უთითებს საქართველოს სამეფო-სამთავროებს, რომლებიც თითქოს ასევე რუსეთის პროვინციებად გამოცხადე-ბულა. უნდა აღვნიშნოთ, რომ უცხოურ წყაროებში ერეკლე მეფე, ხან ირაკლით, ხან ჰერაკლიუსად, ხან მეფედ და ხან პრინცად მოიხსენიება. ნარკვევში ავტორი ქართლ-კახეთის სამეფოს „სა-ქართველოს“ სახელით მოიხსენიებს, რაც იმ პერიოდში გამოცე-მულ უცხოენოვან სხვა მრავალ თხზულებაშიც გვხვდება. პავლე

I-ის 1801 წლის 18 იანვრის მანიფესტში ქართლ-კახეთის სამეფო „საქართველოს სამეფოდ“ ან „საქართველოდ“ მოიხსენიება.

უცნობი ავტორის ინფორმაცია რუსეთის იმპერატორების, პავლე I-ისა და ალექსანდრე I-ის მიერ გამოცემული მანიფესტების შესახებ სიმართლეს შეესაბამება. იგი არასწორად ასახელებს მაზრებს, ლორესა და დუშეთის ნაცვლად, მათ თბილისისა და ანანურის სახელით მოიხსენიებს. ის უთითებს მოსახლეობის რაოდენობასაც,²⁴ თუმცა უნდა აღვნიშნოთ, რომ მოსახლეობის შესახებ ზუსტი მონაცემები ამ პერიოდში არ არსებობდა.

კ. ნ. ბეგიჩევი სტატიაში – „მე-19 საუკუნის პირველი ნახევრის კავკასიის რუსი მკვლევრების გეოგრაფიული ნაშრომების მოკლე მიმოხილვა“ – აღნიშნავს: „მაშინ საქართველოს კამერალური აღწერა, რომელიც თითქმის არ პასუხობდა მიმდინარე პროგრამის მოთხოვნებს, დასრულდა 4 წლის შემდეგ, ზუსტად 1806 წლის შუახანებში. თუ რა აღწერილობა იყო, ეს ჩანს გენერალ ტორმასოვის სამხედრო მინისტრისადმი გაგზავნილ წერილში. „საქართველოში მოსახლეობის რაოდენობის შესახებ ვერაფერს იტყვი, თუმცა ჩატარდა კამერალური აღწერა, მაგრამ მას სანდოდ და საკმარისად ვერ მივიჩნევთ“, – წერდა იგი.²⁵

უცნობი ავტორი ნაწილობრივ სწორად უთითებს რუსების მიერ შემოღებულ ახალ თანამდებობებს, თუმცა სრულყოფილად არ საუბრობს ქართლ-კახეთის მმართველობაზე.

ვერც სამართლის საკითხების შესახებ კომენტარებზე დავეთანხმებით ავტორს, რომელსაც ძირითად მიზნად ალექსანდრე პირველის დიდსულოვნებაზე საუბარი დაუსახავს. როგორც ცნობილია, ქართული სასამართლო რუსულმა ჩაანაცვლა, სამართალწარმოების ენაც რუსული იყო. ვახტანგ VI-ის სამართლით მხოლოდ სამოქალაქო საქმეები განიხილებოდა. იმას კი სამა-

²⁴ თითოეულ მაზრაში 50-დან 60 000 ადამიანი.

²⁵ Бегичев К.Н. Краткий обзор географических трудов русских исследователей Кавказа 1-й половины 19-го столетия. Газета «Кавказ». Тиф.: 06.10.1901. №262. С. 3.

რთლიანად აღნიშნავს ავტორი, რომ რუსული მმართველობის მხრიდან საქართველოში მცხოვრებ არაქართველ მოსახლეობას ნამდვილად ჰქონდა მათი მხარდაჭერა სხვადასხვა საკითხში, მათ არ ავინრობდნენ არც რელიგიური ნიშნით.

ავტორი აღფრთოვანებულია საქართველოს კლიმატური პირობებითა და მიწის ნაყოფიერებით. ის თვლის, რომ ეს მიწა ნამდვილ სამოთხედ შეიძლება გადაიქცეს იმ შემთხვევაში, თუ მთავრობის მხარდაჭერით აქაური მცხოვრებლები გულმოდგინედ იმუშავენ. ვერ დავეთანხმებით ავტორს, რადგან რთულია ქართლელ ან კახელ გლეხს ემუშავა გულმოდგინედ, როდესაც ქვეყანა რუსეთის იმპერიის მიერ ირანის წინააღმდეგ წარმოებულ ომში იყო ჩართული; გლეხები ასევე სხვადასხვა გადასახადითა და ვალდებულებებით იყვნენ დატვირთულნი. ავტორი აჭარბებს, როდესაც ამბობს, რომ ვაზი და ბოსტნეული თავისთავად იზრდება, მოვლის გარეშე. ქართველი გლეხი მუდამ დიდი ძალისხმევით უვლიდა ვენახს.

საქართველოს მოსახლეობის სოციალურ ფენებად დაყოფისას უცნობი ავტორი გლეხთა ფენას შეცდომით „მონებს“ უწოდებს. იგი ხაზგასმით აღნიშნავს, რომ ქართულ ენაში დამკვიდრებულია სპარსული, სომხური და თურქული სიტყვები, ხოლო თავადაზნაურობის დიდი ნაწილი სპარსულად საუბრობს.

უცნობი ავტორი საუბრობს ქართველების გარეგნობასა და თვისებებზეც. ცალ-ცალკე ახასიათებს როგორც თავადაზნაურებს, ასევე მოსახლეობის დაბალი ფენის წარმომადგენლებს და, დადებითთან ერთად, მათ უარყოფით თვისებებზეც მიუთითებს. აღწერს მათ ჩაცმულობას, საცხოვრებელ სახლებს, თავდაცვით ნაგებობებს. სავარაუდოდ, იგი დასავლეთ საქართველოში, კერძოდ, იმერეთშიც იმყოფებოდა, რადგან მათი სამზარეულოებისა და საკუჭნაოების შესახებაც მოგვითხრობს.

ტექსტში აღნიშნულია, რომ რუსეთის მთავრობამ აკრძალა უცხოეთში ქალების გაყიდვა. მართალია, ტყვეთა სყიდვა ადრეც არაერთხელ აკრძალულა, მაგრამ, როგორც ჩანს, ამგვარი

ფაქტები მე-19 საუკუნის დასაწყისში კვლავ ხდებოდა და ამიტომ ავტორმა მასზე ყურადღება საგანგებოდ გაამახვილა.

იგი, ასევე, საინტერესოდ საუბრობს კახეთში ლეკების წინააღმდეგ წარმოებული ბრძოლის ტაქტიკისა და მათ მიერ აშენებული საცხოვრებელი თუ თავდაცვითი ნაგებობების შესახებ. იგი ახასიათებს ლეკებს და, ასევე, მეტად მნიშვნელოვან ცნობებს აწვდის მკითხველს რუსეთის ჯარის მიერ ლეკებისა და სპარსეთის შაჰის, ბაბა-ხანის, წინააღმდეგ მონყობილ ლაშქრობებზე. როგორც წარკვევიდან ირკვევა, ავტორისათვის კარგად ყოფილა ცნობილი, რომ რუსეთის ინტერესების სფეროში მხოლოდ ქართლ-კახეთის სამეფო არ შედიოდა. ის აქტიურად ერეოდა კავკასიის სხვა ხალხების ბედის გადაწყვეტაში. რუსებისთვის აუცილებელი იყო ჭარ-ბელაქნის დაპყრობა, საიდანაც ლეკები ხშირად ესხმოდნენ თავს ქართველებს და, მართლაც, დიდ თავსატეხს უჩენდნენ. ცნობილია, რომ საქართველოში რუსული მმართველობის დამყარებამ სპარსეთის შაჰი გააღიზიანა. იგი არ აღიარებდა ამიერკავკასიაში რუსეთის შემოსვლას და საქართველოზე პრეტენზიებს აცხადებდა. რუსეთმა კარგად იცოდა ირანის როგორც პოლიტიკური, ასევე ეკონომიკური უძღურების ამბავი და, შესაბამისად, აგრძელებდა საქართველოს მეზობელი ქვეყნების დაპყრობას. ირან-რუსეთის კონფლიქტი საბოლოოდ რომში გადაიზარდა, რომელიც წარკვევის ავტორისათვის ცნობილი ყოფილა. მას თვალნათლივ დაუნახავს ლეკების შემოსევის სავალალო შედეგები – გადამწვარი ეკლესია-მონასტრები და დაცარიელებული სოფლები, რომელთა მოსახლეობა ან ტყვედ იქნა წაყვანილი ან გაიხიზნა.

ავტორი არასწორად უთითებს თბილისის დაარსების თარიღს და ნაცვლად მე-5 საუკუნისა, 1469 წელს ასახელებს. სავსებით შესაძლებელია, ეს ბეჭდვისას დაშვებული კორექტურული შეცდომა ყოფილიყო, ვინაიდან დამაარსებლად ვახტანგ I-ს მოიხსენიებს. ჩამოთვლის ეკლესიების რაოდენობას, ქარხნებსა და ფაბრიკებს. აღწერს თბილისის ქუჩებს, სახლებს. საუბრობს

თბილისში მცხოვრები სხვა ეროვნების ხალხის საქმიანობაზეც. სიამაყით აღნიშნავს იმ ცვლილებებს, რომლებიც რუსეთის მმართველობის დამყარებას მოჰყვა და საიმედო მომავლსაც პროგნოზირებს იმ ხალხისათვის, რომელიც აქამდე ზენოლასა და უცოდინრობაში იმყოფებოდა.

სინამდვილეში, 1805 წელს (ამ სტატიის გამოქვეყნების წელსაც და წინა წლებშიც) საქართველოში განსხვავებული მდგომარეობა სუფევდა. ქვეყანაში გაბატონებული იყო საყოველთაო უკმაყოფილება, რუსეთის მმართველობის სისტემით აღშფოთებული იყვნენ სამეფო ოჯახის წევრები, თავადაზნაურობა, საეკლესიო პირები და გლეხობა. მოეწყო პოლიტიკური გამოსვლა კახეთში 1802 წელს და პირველი შეიარაღებული ამბოხება რუსეთის ხელისუფლების წინააღმდეგ – მთიულეთის აჯანყება – 1804 წელს.

საქართველოში ვითარება რუსეთის იმპერიისათვის არასაიმედო იყო. მართვის პოლიციური მეთოდები, ქმედუნარიანი და ღირსეული მოხელეების არარსებობდა, რეგიონის საჭიროებების უცოდინრობა და მათი ბოროტად გამოყენება ხელს არ უწყობდა მოსახლეობის დაახლოებას ახალ მთავრობასთან. პირიქით, ისინი წარმოადგენდნენ საყოველთაო უკმაყოფილების წყაროს, რომელთა გამოძახილიც მუდმივად აღწევდა პეტერბურგამდე.²⁶

მეფის რუსეთმა ოსტატურ ხერხს მიმართა – უკმაყოფილო ხალხის დასამშვიდებლად საქართველოში მთავარსარდლად გამოგზავნა გენერალი პავლე ციციანოვი (ციციშვილი). იგი რუსეთში გაზრდილი, აღზრდა-განათლებლით სავსებით გარუსებული გენერალი იყო, მაგრამ საქართველოს უფრო კარგად იცნობდა, ვიდრე სხვა რუსი მოხელეები. მას ენერგიული და ნიჭიერი სარდლის სახელი ჰქონდა მოხვეჭილი. მისი დანიშვნით რუსეთის საიმპერატორო კარმა ნაწილობრივ უპასუხა ქართველთა მოთხოვნებს. კავკასიაში ციციანოვი გართულებული საქმეების

²⁶ Маркова О.П. Восстание в Кахетии. М.: Изд-во Академии наук СССР, 1951. С. 40.

მოსაგვარებლად და რუსეთის აქტიური კურსის გასატარებლად ჩამოვიდა.²⁷

ისევე, როგორც არაერთი სხვა უცხოელი, ამ ნარკვევის უცნობი ავტორიც ხაზგასმით საუბრობს საქართველოს დაჩაგრულ და უცოდინარ ადგილობრივ მოსახლეობაზე, რომელთა შემდგომ კეთილდღეობაზე შრომისმოყვარე კოლონისტების ჩამოსახლება დადებით ზეგავლენას მოახდენდა.

ავტორის ძირითად მიზანს არა ისტორიული მოვლენების შესახებ ინფორმაციის, არამედ ფაქტების მისეული შეფასებების მონოდება წარმოადგენდა. ის საქართველოს რუსეთის შემადგენლობაში ყოფნას დადებით მოვლენად მიიჩნევს. აშკარად იგრძნობა მისი დადებითი განწყობა ალექსანდრე I-ის და რუსეთის მიმართ, როდესაც ასეთ შეფასებებს აკეთებს: „იმპერატორი ალექსანდრე I, რომლის მამობრივი გული ვერ ითმენს ვერანაირ ძალდატანებას“, „მონარქი, თანაბრად მზრუნველი თავის ყველა ქვეშევრდომზე“, „ალექსანდრეს მშვიდი მმართველობის ქვეშ“, „კაცთმოყვარე ალექსანდრე“, „ეს დალოცვილი მიწა, ბრძენი მთავრობის მფარველობით, თავის ბედნიერებას ელოდება“ და სხვ.

ნარკვევში მოცემული ინფორმაცია, თავისი შინაარსითა და სულისკვეთებით, ემთხვევა ამ პერიოდში უცხოეთში გამოცემულ სხვა ჟურნალებში გამოქვეყნებულ ცნობებს.

სტატიის ანალიზმა აჩვენა, რომ ავტორი შეცდომებს უშვებს. საქართველოს ისტორია ასახულია ფრაგმენტულად, მოვლენები ცალმხრივადაა გაშუქებული. ნარკვევში წარმოდგენილი ფაქტები აშკარად მეტყველებს, რომ ავტორი მხარს უჭერს რუსეთის კოლონიალურ პოლიტიკას კავკასიის რეგიონში. ამ ინფორმაციებს კრიტიკულად უნდა შევხედოთ, ვინაიდან უცნობია

²⁷ დ. კანდელაკი. მასალები საქართველო-რუსეთის ურთიერთობის შესახებ გერმანულ პერიოდულ გამოცემებში (XIX საუკუნის პირველი ნახევარი), თსუ გამომცემლობა, თბილისი. 2001. გვ. 13-14.

სტატიის ავტორი, ასევე ის წყაროები, რომლებიც მან გამოიყენა წერისას. გასათვალისწინებელია ისიც, რომ ავტორმა, ალბათ, არ იცოდა ქართული ენა და, შესაბამისად, არ იცოდა ადგილობრივი ადათ-წესები და ტრადიციები, რომლებიც საქართველოში არსებული სიტუაციის ობიექტური შეფასებისას ხელს უშლიდა და, ამდენად, მისი ზოგიერთი დასკვნა სუბიექტურია.

§3. ნ. პელტის ნაშრომი „საქართველოს ხედვა ისტორიულ და სტატისტიკურ ჭრილში“

ნიკოლაი პელტის ვრცელ და სრულყოფილ ბიოგრაფიას ვერ მივაკვლიეთ ვერც რუსულ და ვერც უცხოენოვან ლექსიკონებსა და ელექტრონულ რესურსებში. მოვიძიეთ მხოლოდ შემდეგი ინფორმაცია,²⁸ რომ იგი ცხოვრობდა სტარიცკის მაზრაში, იყო აფანასევის მფლობელი, კოლეგიის ასესორი.²⁹ ამ ჩინსა და რანგს იგი 1829 წლიდან ფლობდა, ხოლო 1868 წლიდან იყო სახელმწიფო მრჩეველი. მისი მამულის შემადგენლობაში შედიოდა სოფლები: ილინსკი, კანიშჩევო და ნიკოლსკი. შესაძლებელია, დასახელებული პიროვნება არც იყოს იმ სტატიის ავტორი, რო-

²⁸ Пельт Николай Иванович - АФАНАСОВО. Старицкий уезд. Владел. коллежский ассессор. В состав имения входили деревни Ильинская, Канищево, Никольская. - Описание имения, составленное для получения ссуды в Московском опекуном совете. 19 авг. 1853 г.- ГАТО. Ф. 59. Оп. 1. Д. 3214. Л. 4-5. http://www.akra-city.ru/tverskaya_usadiba/vladelsy/2728.htm (საიტზე მიმართვის თარიღი: 08.12.2018).

Пельт Николай Иванович - В сл. и класс. чине с 1829. ДСС (действительный статский советник) с 1868. Сл. по МДУ (Министерство Императорского двора и уделов)./1.2.1872/. // Сергей Волков, Высшее чиновничество Российской империи. Краткий словарь. Издательство «Русский фонд содействия образованию и науке». М., 2016. <http://iknigi.net/avtor-sergey-volkov/133517-vysshee-chinovничество-rossiyskoy-imperii-kratkiy-slovar-sergey-volkov/read/page-67.html> (საიტზე მიმართვის თარიღი: 08.12.2018).

²⁹ წარმოადგენდა სამოქალაქო ჩინს, ენიჭებოდათ მე-8 რანგის მიღწევისას.

მელიც ჟურნალ „ვესტნიკ ევროპიში“ 1826 წელს გამოქვეყნდა, მაგრამ საჭიროდ ჩავთვალეთ მასალის მოძიება ნ. პელტის შესახებ.

ნ. პელტის ნაშრომი³⁰ სამი ნაწილისაგან შედგება: პირველი – გეოგრაფიული აღნიშვნები, მეორე – საქართველოს ისტორიული მიმოხილვა და მესამე ნაწილი – საქართველოს სტატისტიკური მიმოხილვა. ნაშრომი კომპილაციური ხასიათისაა.

ავტორი ნარკვევის პირველ ნაწილში საკმაოდ მოკლედ მიმოიხილავს უძველეს პერიოდში შავ და კასპიის ზღვებს შორის მცხოვრები ხალხის წარსულს; მეორე ნაწილში გადმოსცემს საქართველოს ისტორიას. დაშვებული აქვს შეცდომები ადამიანების სახელების, გეოგრაფიული ადგილებისა და თარიღების მითითებისას, ასევე ხშირად ამახინჯებს ისტორიულ მოვლენებსა და ფაქტებს. ამ ნაწილს იგი შემდეგი სიტყვებით ამთავრებს: „ერეკლეს გარდაცვალების შემდეგ, 1798 წელს, ტახტი ერგო მის ვაჟიშვილს, გიორგის, რომელმაც დაინახა თურქეთისა და სპარსეთის ბატონობისგან თავისი სამშობლოს გათავისუფლების შეუძლებლობა და მიიღო დიდი სახელმწიფოს ქვეშევრდომობა. იმპერატორ პავლე I-ის მანიფესტის მიხედვით, ქართველები მიიღეს რუსეთის ქვეშევრდომთა სიაში, ხოლო ალექსანდრე I-ის სხვა მანიფესტით, მათი კეთილდღეობა სამუდამოდ განმტკიცდა“.

ნ. პელტის ნაშრომის მესამე ნაწილი – „საქართველოს სტატისტიკური მიმოხილვა“ – ჩვენს საკვლევ პერიოდს, მე-19 საუკუნეს, შეეხება. ავტორი მოგვითხრობს:

„მთავრობამ რუსეთის ყველა ქვეშევრდომსა და უცხოელს, ვინც კი საქართველოში ვაჭრობის წარმოებას ისურვეს, სხვადასხვა სახის უპირატესობა უბოძა. საფრანგეთმა ამავე მიზნით ტფილისში საკონსულო დააარსა.

³⁰ Пельт Н. Взгляд на Грузию в ее историческом и статистическом отношениях//Вестник Европы. 1826. Ч. 150. №17. С. 52-68.

რუსეთის შიდა ოლქები საქართველოს მოზდოკით უკავშირდება კავკასიის ქედისა და ვლადიკავკაზის გავლით, შემდეგ კი მდინარე თერგით – ტფილისამდე. ყიზლარიდან საქონელს კასპიის ზღვის სანაპიროთი დერბენტისა და ბაქოს გავლით აგზავნიან, ხოლო იქიდან ხმელეთით – ტფილისამდე.

საქართველოში ვაჭრობას რუსეთისათვის დიდი სარგებლის მოტანა შეუძლია, რადგან გარდა იმ ნაწარმისა, რომლითაც ეს მხარე ჩვენს მამულს ამარაგებს, ბუზარასთან, თურქმენეთთან, ყანდაართან, ქაბულთან, ქეშმირთან ურთიერთობების დამყარებით, ქეშმირის ქსოვილებითა და თურქმენული ცხენებით ვაჭრობა რუსების ხელში შეიძლება გადავიდეს, თუკი ეს მხარეები საქართველოში გამოავაზნიან თავიანთ ნაწარმს. ამასთან, ვაჭრობისათვის დადგენილი შეღავათით თურქეთსაც შეუძლია ისარგებლოს და საკუთარი ქარავნები ტფილისში გაგზავნოს (ჟურნალი „მანუფაქტურა და ვაჭრობა“, 1825, №1).

გასატანი საქონლის რიცხვს მიეკუთვნება: აღმოსავლური ზაფრანა, აბრეშუმი, ბამბა, ბრინჯი, ცვილი, სპილენძი და ტყავი. რუსეთიდან გაგზავნილი საქონელის დიდი ნაწილი, სინამდვილეში, ჩვენი ფაბრიკების ნაწარმია. ესენია: ხავერდი, აბრეშუმის ქსოვილები, სირმა, ოქრომკედი, მაუდი, მარმაში, ბატისტი, ჩითი, მინა, ბროლი და ფაიფური (იქვე).

რუსეთის მთავრობა ყველა შესაძლო ღონეს მიმართავს, რათა საქართველოში ვაჭრობა ააყვას. იმპერატორმა ალექსანდრე I-მა მთავარსარდლის, ინფანტერიის გენერალ-ერმოლოვის სახელზე გაცემულ მეფის ბრძანებულებაში, რომელიც 1820 წლის 8 ოქტომბრით თარიღდება, შეიტანა დადგენილებები, რომლებიც სამომავლოდ სასიკეთო შედეგს გამოიღებს. ხსენებული აქტით, ყველა, ვინც საქართველოში სავაჭრო სახლს დააარსებს, 10 წლის განმავლობაში გილდიის გამოსაღებისაგან თავისუფლდება. შემოტანილი საქონელი 100-დან 5-ით დაიბეგრება, ისევე, როგორც სპარსეთიდან

გატანილი საქონელი იბეგრება, გულისტანის საზავო ხელშეკრულების თანახმად. საჯარისო ბადრაგი ქარავენებს მთიელების თავდასხმებისაგან დაიცავს. მთავრობამ თავის თავზე აიღო შავ და კასპიის ზღვებზე ნავსადგურების მოწყობა. თუმცა, უნდა აღინიშნოს, რომ ვაჭრობა საქართველოთი, იმერეთით და მათი მიმდებარე მხარეებით შემოიფარგლება და კავკასიონის ქედს არ სცილდება.

ამჟამად საქართველო შვიდი მხარისაგან შედგება: 1) საკუთრივ საქართველო, 2) იმერეთი, 3) სამეგრელო, 4) გურიი, 5) აფხაზეთი, 6) დაღესტანი და 7) შირვანი.

I. საკუთრივ საქართველო. ქართლში ქალაქი ტფილისი, მთის ძირას, მტკვრის მარჯვენა ნაპირზე, თავისი გეოგრაფიული მდებარეობით ძალზე მოსახერხებელია სპარსეთთან და ზემო აღმოსავლეთთან ვაჭრობისათვის, რადგან ახლოსაა ერევანთან, თავრიზსა და თეირანთან. ეს ქალაქი ქართლის მეფის დედაქალაქი იყო; ახლა იქ საქართველოს მთავარსარდალი, საქართველოს უმაღლესი ხელისუფლება და ყველა სამთავრობო დანესებულია. ტფილისის მაზრაში არის ადგილი ცხეტი (მცხეთა), რომელიც ოდესღაც ქართველ მეფეთა დედაქალაქი იყო. აქ იკურთხებოდნენ მეფედ და იმარხებოდნენ ქართლის მეფენი. კახეთში არის ქალაქი თელავი, ამ სამეფოს უწინდელი დედაქალაქი.

II. იმერეთი. ეს მთიანი მხარეა, ტყეებით დაფარული, მაგრამ ნაყოფიერი და საკმაოდ დასახლებული. მოსახლეობა მეცხოველეობით, მეაბრეშუმეობითა და ბამბის მოყვანითაა დაკავებული, ხოლო ზოგ ადგილას – ხენა-თესვითა და მეთევზეობით. ქუთაისი, ან ქოთათისი, მდინარე რიონზე, გამაგრებული ქალაქია, უწინ იმერეთის სამეფოს დედაქალაქი იყო.

III. სამეგრელო ყველაზე ვრცელია საქართველოს შემადგენელ სხვა მხარეებს შორის; ადგილობრივი მოსახლეობა მას ოდიშს უწოდებს. მთავარი ქალაქი ანაკლიაა, სადაც, როგორც ფიქრობენ, ადრე ჰერაკლეა იყო.

IV. გურია. აქ ძირითადად, ქართველთა ენა და წეს-ჩვეულებებია შემონახული. ამ პროვინციის მთავარი ადგილი ბათუმია იმავე სახელწოდების მდინარეზე.

V. აფხაზეთი. მისი მცხოვრებნი სხვადასხვა ტომის ხალხია, რომლებიც ჩერქეზთა ენასთან მიახლოვებულ ენაზე ლაპარაკობენ. უნინ ყველა ქრისტიანი იყო; მაგრამ ხანგრძლივად თურქეთის ბატონობის ქვეშ ყოფნის გამო მათ მუსლიმური სარწმუნოება მიიღეს. დაკავებულები არიან ხვნა-თესვით, მეცხოველეობით, მევენახეობით, მოჰყავთ ბამბა და სხვა ნაყოფი. მთავარი ადგილებია: სუჯუქი და სოხუმი – შავი ზღვის ნავსადგურები.

VI. დაღესტანი (ეს სახელწოდება ძველი თათრული სიტყვებისაგან დაგ (მთა) და სტან (მინა) წარმოდგება. მილერი, ტომი VII). აქ სხვადასხვა თაობის ხალხი ცხოვრობს და ისინი თურქულ-თათრულ ენაზე საუბრობენ; ყველა მუსლიმური სარწმუნოების მიმდევარია; დაკავებულები არიან მეცხოველეობით, მინათმოქმედებით, მევენახეობით, მოჰყავთ ბამბა, ვაჭრობენ რუსეთთან და სპარსეთთან. ეს პროვინცია ოთხ სახანოდ იყოფა (ზიბლოვსკის „რუსეთის სახელმწიფოს გეოგრაფია“).

1) ტარკის სახანო (საშამხლო); აქაურ ხელისუფალს შამხალს უწოდებენ (მილერის აზრით, ეს წოდება არაბებიდან მომდინარეობს, რომლებმაც თავის ადგილსამყოფელს დამასკოში შამი უწოდეს. როდესაც მათი ძალაუფლება კასპიის ზღვამდე გავრცელდა, მათ აქ ნაცვალი დანიშნეს, რომელსაც შამხალი უწოდეს, რადგან „ხალ“ არაბულად ბატონს ნიშნავს. – თხზ.). შამხალი მისი ბატონობის ქვეშ მყოფ ხალხებში დიდი პატივით სარგებლობს. მთავარი ქალაქი ტარკი ორ კლდეს შორის მოქცეულ დიდ ველზეა აშენებული კასპიის ზღვიდან 5 ვერსის დაშორებით და ის შამხალის დედაქალაქია. ქალაქის მოსახლეობა ვაჭრობითაა დაკავებული.

2) ხაიდაყის სახანო (საუცმოი). აქაური მოსახლეობა ყუმუხების ენის მსგავსს ენაზე საუბრობს. მთავარი ქალაქია ბაშალიუცმი.

3) თაბასარანის სახანო (სამაისუმი). აქაურებს საკუთარი ენა აქვთ, რომელიც არცერთ სხვა ენას არ ჰგავს; ისინი თითქმის დამოუკიდებლები არიან, უხეშები და ამბოხისკენ მიდრეკილები. თაბასარანი, სავაჭრო ქალაქი, სპარსეთსა და დაღესტანს შორის მიმდინარე ვაჭრობის ცენტრია.

4) დერბენდის სახანო. დერბენტს, ხანის ადგილსამყოფელს, ციხესიმაგრე და ნავსადგური აქვს; დერბენტის მატია-ნეს მიხედვით, ის ალექსანდრე მაკედონელის დაარსებულია; შემდეგ მურატ სულთანმა ააოხრა, შაჰ აბასმა კი აღადგინა. მოსახლეობა დაკავებულია ვაჭრობით, ძირითადად ყიდიან ზაფრანასა და აბრეშუმს.

5) შირვანი. საქართველოს მხარეებს შორის ის ყველაზე ნაყოფიერია. მოსახლეობა მევენახეობით, მეაბრეშუმეობით, ბამბის, ზაფრანას მოყვანითა და ნავთობისა და სანჯავი ზეთის მოპოვებითაა დაკავებული. ეს პროვინცია სამ სახანოდ იყოფა:

1) ყუბის სახანო. მთავარი ქალაქი არის ყუბა, რომელიც აბრეშუმით ვაჭრობს და იარაღის ქარხანა აქვს.

2) ბაქოს სახანო. აქ ნაყოფიერი მიწაა, მაგრამ წყლის უკმარისობის გამო ნაკლებადაა დასახლებული. მოსახლეობა ლაპარაკობს ენაზე, რომელიც თურქულის, თათრულისა და სპარსულის ნაზავს წარმოადგენს. მთავარი ქალაქი, ბაქო, გამაგრებულია, აქვს ნავსადგური და ვაჭრობის კუთხით მნიშვნელოვანი ადგილია. აქედან ახლოს არის ნავთობის მოპოვების ადგილები; ნავთობისათვის აქ სპარსეთიდან ქარაზნები ჩამოდის.

6) შამახის სახანო. მთავარი ქალაქი ახალი შამახი, გამაგრებული ადგილია; აქ არის ბევრი კარგი შენობა აღმოსავლურ სტილში; ქალაქი აბრეშუმით ვაჭრობის მნიშვნელოვანი ადგილია“.

ნ. პელტი მე-3 ნაწილის დასაწყისშივე, საქართველოში ვაჭრობის აყვავების მიზნით რუსეთის ხელისუფლების განხორციელებულ ნაბიჯებსა და შორსმიმავალ გეგმებზე საუბრობს. თა-

ვისი მოსაზრებების გასამყარებლად ამონარიდიც მოჰყავს „მანუფაქტურებისა და ვაჭრობის ჟურნალის“ 1825 წლის №1-დან,³¹ რომელშიც მოთავსებულია სტატია „საქართველოში ვაჭრობის შესახებ და იმ სარგებელზე, რომელიც მან შეიძლება მოუტანოს საფრანგეთს“.³² ჟურნალის გამომცემელი აღნიშნავს, რომ სტატია ფრანგულ ჟურნალში³³ გამოქვეყნებული ნარკვევის თარგმანია. მისი გამოქვეყნების მიზანს რუსი მკითხველისათვის ინფორმაციის მიწოდება წარმოადგენდა.

ნ. პელტი იზიარებს ფრანგულენოვანი სტატიის პათოსს და აქცენტს ამიერკავკასიაში რუსეთის მიერ შემოღებულ შეღავათიან ვაჭრობაზე აკეთებს. აღნიშნავს, რომ საქართველოში ვაჭრობას რუსეთისათვის დიდი სარგებლის მოტანა შეუძლია. ცნობილია, რომ 1821 წლის 8 ოქტომბრიდან 1831 წლამდე ამიერკავკასიაში მოქმედებდა შეღავათიანი ვაჭრობა და ტრანზიტი. ამ კანონის ერთ-ერთი ინიციატორი ფრანგი მოგზაური და ვაჭარი ჟაკ ფრანსუა გამბაც (1763-1833) იყო, რომელიც საფრანგეთის მთავრობამ თბილისში კონსულად დანიშნა.

ავტორი რუსეთის მიერ XIX საუკუნის დასაწყისიდან 20-იანი წლების შუახანებამდე შემოერთებულ ამიერკავკასიის სამეფო-სამთავროებსა და სახანოებს საქართველოს შემადგენლობაში მყოფ ტერიტორიებად მოიხსენიებს და რამდენიმე წინადადებით ახასიათებს, თუმცა მთავარ აქცენტებს მაინც ვაჭრობაზე აკეთებს. ამა თუ იმ მოსაზრებისათვის სხვადასხვა ავტორს

³¹ ჟურნალი გამოიცემოდა სანკტ-პეტერბურგში 1825-1866 წლებში, ყოველთვიურად. წარმოადგენდა ფინანსთა სამინისტროს მანუფაქტურებისა და შიდა ვაჭრობის დეპარტამენტის ოფიციალურ ორგანოს.

³² Журнал Мануфактур и торговли. 1825. №1. С-Петербург. В военной топографии. 1825. ст. 240-258. <https://elib.rgo.ru/safe-view/123456789/65802/1/UnVQUkxjQjEyMDYxODUwLIBERg==> (საიტზე მიმართვის თარიღი 10.04.2019).

³³ Annales de L'Industrie etc. par Normand et de Moleon.

იმონმებს, მათ შორის, მილერსა (ტომი VII) და ზიაბლოვსკის („რუსეთის სახელმწიფოს გეოგრაფია“).³⁴

ნაშრომი ნათლად მეტყველებს ავტორის მიზანზე – რუსულ საზოგადოებას განუმარტოს, რომ საქართველოში ვაჭრობას რუსეთისათვის დიდი სარგებლის მოტანა შეუძლია და ამიტომაც რუსებს, ფრანგების მსგავსად, აქტიურობისაკენ მოუწოდებს.

³⁴

ევდოკიმ ფილიპის ძე ზიაბლოვსკი (1764 - 1846) – რუსი სტატისტიკოსი და ისტორიკოსი, გეოგრაფიის პროფესორი. ეკუთვნის სამტომეული ნაშრომი „რუსეთის იმპერიის ზოგადი გეოგრაფია“, რომელიც გამოიცა მოსკოვში 1807 წელს. კავკასიის გუბერნიის შესახებ ცნობები მოცემულია მე-2 ტომში, გვ. 176-179. <https://www.prilib.ru/item/429133> (საიტზე მიმართვის თარიღი: 10.04.2019).

თავი II

დეკაბრისტ ევდოკიმ ლაჩინოვის ცნობები კავკასიის შესახებ¹

„კავკაზსკი სბორნიკის“ პირველსა და მეორე ტომში დაიბეჭდა ნაწყვეტები დეკაბრისტ ევდოკიმ ემელიანეს ძე ლაჩინოვის (1799-1875) ისტორიული ნარკვევიდან „აღსარება“. ² ის ასევე ავტორია თხზულებისა „Быль (справедливый рассказ)“, რომლის ხელნაწერიც აღმოაჩინა ვ. შადურმა საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმში.

ე. ლაჩინოვის ბიოგრაფიასა და ნაშრომზე ინფორმაციას გვანდის მ. პოლიევქტოვი ნაშრომში „ევროპელი მოგზაურები კავკასიაში 1800-1830 წლები“. ³ მცირე ბიოგრაფიული ცნობა მოთავსებულია რედაქტორის მიერ „კავკაზსკი სბორნიკის“ პირველ ტომში მის ნაშრომთან ერთად, საიდანაც ირკვევა, რომ თხზულება „ჩემი აღსარება“ დაწერილია დღიურების სახით, გაგზავნილი მეგობრებთან ან, შესაძლებელია და უფრო სარწმუნოა, ოჯახთან. თხრობისას ის გვარებს არ ასახელებს, გარდა ერთი გამონაკლისისა – გენერალი ფროლოვი, რომელთანაც მიმონერა ჰქონდა. ⁴

¹ ე. ლაჩინოვის ნაშრომის თაობაზე გამოქვეყნებული მაქვს ორი სტატია. წინამდებარე თავში გაერთიანებულია მონაკვეთები ორივე სტატიიდან: Дневниковые записи декабриста Е.Е. Лачинова. Материалы XIII Конгресса МАПРЯЛ. Санкт-Петербург. Т. 14. 2015. Ст. 247-251; დეკაბრისტ ევდოკიმ ლაჩინოვის ცნობები რუსეთისა და კავკასიის ქვეყნების ურთიერთობების შესახებ, იხ.: გორის სახელმწიფო სასწავლო უნივერსიტეტის ისტორიისა და არქეოლოგიის ცენტრის შრომათა კრებული №9, გორი, 2016, გვ. 383-394.

² Отрывок из «Исповеди» — г. Лачинова//Кавказский сборник/под ред. гвардейской артиллерии полковника Чернявского. Тифлиς. Типография окружного штаба Кавказского военного округа. 1876. Т. I. С. 123-196; 1877. Т. II. С. 75-115.

³ Полиевктов М. А. Европейские путешественники..., გვ. 28.

⁴ Отрывок из «Исповеди» //Кавказский сборник. Т.1. С.123.

ე. ლაჩინოვი ორჯერ იმყოფებოდა საქართველოში. პირველად 1816-1817 წლებში ალ. ერმოლოვის ელჩობას ახლდა ირანში, ხოლო მეორედ 1827 წლის დასაწყისში, დეკაბრისტების აჯანყების შემდეგ დაეკისრა სასჯელი და ჯარისკაცად დაქვეითებული გაიგზავნა კავკასიაში, მოქმედ არმიაში. ის მსახურობდა რიგითად მე-20 ქვეით დივიზიაში. როგორც ჩანს, ბრძოლის პარალელურად, თავისუფალ დროს ის ლიტერატურულ საქმიანობასაც მისდევდა. „მისი ნაწარმოებები, რომლებიც გამსჭვალული იყო მონინავე იდეებითა და პატრიოტიზმის მაღალი გრძნობით, იბეჭდებოდა ხელმოწერის გარეშე რუსეთის სხვადასხვა გამომცემლობის მიერ, მათ შორის დედაქალაქის გამომცემლობებშიც. ე. ლაჩინოვის ლიტერატურულ მიღწევებზე ისიც მეტყველებს, რომ მათგან რამდენიმეს ავტორად თანამედროვეები ა.ს. გრიბოედოვს მიიჩნევდნენ. სპარსეთის კამპანიაში მონაწილეობისათვის ე. ლაჩინოვს უნტეროფიცრობა მიანიჭეს, ხოლო თურქეთის ომისათვის კი – პრაპორშიკობა.⁵ ოფიცრის ჩინი აძლევდა მას უფლებას, გადამდგარიყო სამხედრო სამსახურიდან და იგი ასეც მოიქცა. 1833 წელს ე. ლაჩინოვი საცხოვრებლად დაბრუნდა მამისეულ მამულში, ნატალინოში“.⁶

1828 წლის 4 ივლისიდან საქართველოში მთავრობის ოფიციალური ბეჭდვითი ორგანო – რუსული გაზეთი „ტიფლისსკიე ვედომოსტი“ – გამოიცემოდა. გაზეთის თანამშრომლები იყვნენ პ. სენკოვსკი, პლ. სტეპანოვი, ნიკ. მურავიოვი, ე. ლაჩინოვი, გ. გორდეევი და სხვა.⁷

დეკაბრისტ ევდოკიმ ლაჩინოვის ჩანაწერები მნიშვნელოვან ცნობებს შეიცავს 1826-1828 წლების რუსეთ-ირანის, 1828-1829 წლების რუსეთ-თურქეთის ომებისა და ჩრდილო კავკასიელი ხალხის წინააღმდეგ რუსეთის მიერ მოწყობილი სამხედრო ექსპედიციების შესახებ. ის იყო ამ პროცესების უშუალო თვითმ-

⁵ ოფიცრის ყველაზე დაბალი ჩინი მეფის რუსეთის არმიაში.

⁶ Газета Касторенского района Курской области «Вести», 14.09.2012.

⁷ პ. გუგუშვილი, ქართული ჟურნალისტიკა, საზოგადოებრივი აზრის ისტორიისათვის, ტ. I, სახელგამი, 1941, გვ. 69.

ხილველი და მონაწილე. თავის ჩანაწერებში ყოფილი დეკაბრისტი გამოხატავს დიდ ინტერესს როგორც ომში მონაწილე ადამიანების ბედისადმი, ასევე მშვიდობიანი ადგილობრივი მოსახლეობისადმი; ასევე დაწვრილებით აღწერს რუსი ოფიცრების ყოველდღიურ ცხოვრებას, მათ ადაპტაციას ომის ექსტრემალურ პირობებში.

ე. ლაჩინოვი მიიჩნევდა, რომ კავკასიის საკითხი მეტად მნიშვნელოვანია და ის უნდა გადაიჭრას ადგილობრივი ცხოვრების სიღრმისეული შესწავლის საფუძველზე.⁸

„ჩემი აღსარების“ პირველ ნაწილში ე. ლაჩინოვი აღნიშნავს, რომ ბრძოლაში მონაწილეობის პარალელურად მას ერევნის ოლქის დაწვრილებითი სტატისტიკური აღწერა ევალებოდა. ნაშრომიდან აშკარად იკვეთება რუსი დეკაბრისტის აუტანელი ყოფა კავკასიაში, რომელიც ვერ ეგუება იმ გარემოს, რომელშიც უწევს ყოფნა და მოგონებებით ცხოვრობს. შესაბამისად, ის ზრუნავდა თავის კარიერაზე, რათა დროულად დაეღწია თავი მისთვის გაუსაძლისი პირობებისათვის. 1828 წელს თურქეთთან დაწყებული ომი მას არსებული მდგომარეობიდან გათავისუფლების იმედს აძლევდა და ცდილობდა, ხელმძღვანელობის ყურადღება მიექცია.

ნაწარმოებში ე. ლაჩინოვი აღნიშნავს, რომ არ იყო ყველა მოვლენის თვითმხილველი; ის მხოლოდ იმიტომ გადმოსცემს ამ ამბებს, რომ თურქეთის ომის თაობაზე ჩანაწერების ერთიანობა არ დაირღვეს; ის მიუთითებს, რომ ამიტომაც აღწერილობები საკმაოდ მოკლე, მათი საფუძველი კი ოფიციალური ინფორმაციები იყო.⁹

მეფის რუსეთის წინააღმდეგ იარაღის აღმმართველი რუსი რევოლუციონრისათვის გასაგები იყო სპარსელებისა და თურქების წინააღმდეგ მეზობლი კავკასიელი ხალხის მიზნები, თუმცა რუსეთის არმიას მხოლოდ განმათავისუფლებელ ძალად

⁸ Шадури В. Декабристская литература и грузинская общественность. Тб.: - Замя Востока, 1958. С.280.

⁹ Отрывок из «Исповеди»... Т. 1. С. 144-145.

წარმოგვიდგენს, რომლის დახმარების გარეშე ადგილობრივი მოსახლეობა ვერანაირ შედეგს ვერ მიაღწევდა. ე. ლაჩინოვი განსაკუთრებით უსვამდა ხაზს კავკასიის ფრონტზე წარმოებული საომარი მოქმედებების დროს, 1828-1829 წლების რუსეთ-თურქეთის ომის პერიოდში, ადგილობრივი მოსახლეობის რუსული არმიისადმი კეთილგანწყობას. ის დაბეჯითებით ამტკიცებდა, რომ რუსების წასვლის შემდეგ ხალხი არ აპირებდა თურქებისგან გათავისუფლებულ ტერიტორიებზე დარჩენას; ხალხი მხოლოდ რუსებს ენდობოდა, მათ პატივს სცემდნენ და ძმებს უწოდებდნენ. ნაშრომის პირველ ნაწილში მოთავსებულ 20 ოქტომბრითა და 2 დეკემბრით დათარიღებულ წერილებში ის რამდენჯერმე იმეორებს, რომ რუსები დაპყრობილ ადგილებში მყარად გრძნობდნენ თავს და კავკასიაშიც რუსები საშიშნი არიან მხოლოდ ბრძოლისას და მოწინააღმდეგეს, რომელიც იარაღს დატოვებს, მტრად არ მიიჩნევენ, გაიგეს რა ეს კავკასიელებმა სრულად და თამამად მიენდნენ რუსებს.¹⁰

ე. ლაჩინოვი აღტაცებით საუბრობს კავკასიის კორპუსის მიერ წარმოებულ ბრძოლებზე, მათ თავდადებაზე. აღნიშნავს, რომ ქვეყნად ყველაზე საუკეთესო ჯარებს შეუძლიათ მათგან ისწავლონ სამხედრო ხელოვნება. ყარსისა და ახალციხისათვის წარმოებული ბრძოლების შემდეგ ასე აქებს ამ კორპუსს: „ახლანდელი კამპანია კავკასიის კორპუსისათვის უფრო ბრწყინვალეა, ვიდრე სპარსეთისა; ყარსის აღებამ, ბრძოლამ ახალციხის კედლებთან და მისმა შტურმმა სამართლიანად უნდა დაიკავოს ადგილი რუსული იარაღის სასახელო მიღწევებს შორის“.¹¹

ავტორი ჩამოთვლის ახალქალაქის, ხერთვისის, ახალციხის, ანყურისა და არდაგანისათვის მეზრძოლ სამხედრო დანაყოფებს და მათ მეთაურებს, ქრონოლოგიური თანმიმდევრობით მოგვითხრობს ბრძოლების ისტორიას, აღწერს სამხედრო ნადავლს, ასახელებს ორივე მხრიდან დაჭრილებისა და მოკლულების რაოდენობას.

¹⁰ Орывок из «Исповеди»... Т. 1. С. 144-145. 160; 180.

¹¹ იქვე, გვ. 147.

1828-1829 წლებში რუსეთის არმიის რიგებში მამაცურად იბრძოდა მრავალრიცხოვანი მოხალისე და ადგილობრივი ქართველი მოსახლეობა, რომელთაც ე. ლაჩინოვი არაერთ საქებარ სიტყვას უძღვნის. განსაკუთრებით ხაზს უსვამს ახალციხელების თავდადებულ ბრძოლას: „ახალციხელები ცნობილი არიან თავიანთი სიმამაცით და არანაირად არ ჩამორჩებიან კავკასიელი მთიელების ყველაზე სასტიკ ხალხებს. თვით შეიარაღებული ქალებიც კი მონაწილეობენ ბრძოლაში“.¹² ის მოგვითხრობს თავად ალექსანდრე ჭავჭავაძის მეთაურობით წარმოებულ ბრძოლებზე, კერძოდ, ბაიაზეთისა და თოფრაკ-ყალეს ალების შესახებ. აღნიშნავს, რომ თურქები რაოდენობრივად ყოველთვის აღემატებოდნენ რუსულ ჯარს, მაგრამ თავადს მაინც ვერ აჩერებდნენ.¹³

„კავკაზსკი სბორნიკის“ პირველ ტომში მოთავსებულ ნარკვევში ე. ლაჩინოვი ეხება ქართული ჯარისათვის რუსეთიდან პროვიანტის მოწოდების საკითხსაც, რაც თურმე ხაზინისათვის უდიდეს დანახარჯს წარმოადგენდა. მისი აზრით, ეს საკითხი იმ შემთხვევაში მოგვარდება, თუ რუსეთი თურქეთთან წარმოებულ ომისას ახალ ტერიტორიებს, კერძოდ, ყარსისა და ახალციხის საფაშოს მიიერთებდა. ის დაბეჯითებით ამტკიცებს, რომ ტერიტორიულად გაფართოების შემდეგ რამდენიმე წელიწადში შესაძლებელი იქნება ისეთი მარაგის დაგროვება, რომ გარკვეული პერიოდის განმავლობაში უზრუნველყოფილი იქნება პროდუქტით როგორც ჯარის ნაწილები, ასევე 1826 წელს სპარსელების მიერ განადგურებულ ტერიტორიებზე მცხოვრები საქართველოს მოსახლეობა. ავტორი აღნიშნავს, რომ არეულობებისა და თესლის უქონლობის გამო, მაცხოვრებლები არ ამუშავებდნენ მიწებს. ისინი მეტად მწირად იკვებებიან, მხოლოდ მჭავე რძით, ყველით, დამარილებული ბალახეულობითა და ამის მსგავსით, ხშირად მათ პურის ერთი ნაჭერიც კი არ აქვთ.¹⁴

¹² Орывок из «Исповеди»... Т. 2. С. 146.

¹³ იქვე, გვ. 175.

¹⁴ იქვე, გვ. 132.

დეკაბრისტი მწერალი ყარსის მეზობელ ქვეყნებთან ვაჭრობის საკითხსაც ეხება და აღნიშნავს, რომ ეს პროცესები მეტად გაცხოველებული იყო: ყარსი ვაჭრობდა საქართველოსთან, სპარსეთთან და თურქეთთან. ავტორის ნათქვამის მიხედვით, საკმაოდ მრავალფეროვანი პროდუქცია მიეწოდებოდა ყარსს საქართველოდან, ისეთები, როგორებიცაა: ყავა, მაუდი, აბრეშუმი, რუსული ტილო, ბამბა, რომი, ღვინო, ორაგული, ნავთი, ხალიჩები, თეჯა, ტყავი, დოლაბები და ცხენები ყაზახის დისტანციიდან. ახალციხიდან – ცვილი, თაფლი, ტილო, ხილი, სამშენებლო ხე-ტყე, ხოლო თვით ყარსიდან კი მეზობელ ქვეყნებში გადიოდა პური, მარილი და ნაწილობრივ – ხე.

ე. ლაჩინოვის ჩანაწერების მეორე ნაწილი, ანუ წერილები გენერალური შტაბის კანცელარიის მმართველ ფროლოვისადმი, ეძღვნება 1832 წელს კავკასიის მთიელების მიმართ გენერალ-ადიუტანტ ბარონ გრიგოლ როზენის და კავკასიის მხარის უფროსის გენერალ-ლეიტენანტ ალექსეი ველიამინოვის მიერ წარმოებული სამხედრო ექსპედიციების აღწერას. ნარკვევში აღწერილია 1832 წლის 2 ივლისიდან 3 სექტემბრის ჩათვლით კავკასიელი მთიელების წინააღმდეგ წარმოებული ბრძოლების ამბები.

ავტორი აღშფოთებას ვერ მალავს კავკასიელების წინააღმდეგ წარმოებული სასტიკი და უსარგებლო ექსპედიციების გამო; საჭიროდ მიიჩნევს სისტემის შეცვლას, წინააღმდეგ შემთხვევაში, მსგავსი ნაბიჯებით შეუძლებელია მთიელების სრული დამორჩილება.¹⁵ სანამ ექსპედიციებს არ ექნება საფუძვლიანად გათვლილი საბოლოო მიზანი, იქამდე ჯარები, და მასთან ერთად ამ მხარის საქმეებიც, ისეთივე წარმატებით წავა წინ, როგორც აქამდე მიდიოდა.¹⁶ ე. ლაჩინოვს უჭირს დასკვნის გაკეთება ამ ქმედებებიდან როგორც კავკასიის, ასევე რუსეთისათვის მოსალოდნელი სარგებლისა და ზიანის შესახებ.

¹⁵ Отрывок из «Исповеди»... Т. 2. С. 81.

¹⁶ იქვე, გვ. 88.

ე. ლაჩინოვი ნაშრომის სხვადასხვა გვერდზე ზოგჯერ ერთი და იმავე საკითხის თაობაზე განსხვავებულ ინტერპრეტაციას იძლევა. მაგალითად, 90-ე გვერდზე საუბრობს ჩეჩნების წინააღმდეგ ქართველი ცხენოსანი პოლკის მეზობელების განსაკუთრებულ ხასიათზე. აღნიშნავს, რომ ისინი კავკასიელ ხალხს შორის გამოირჩევიან მამაცობით, არ ეშინიათ მოწინააღმდეგესთან ბრძოლა, მაგრამ არასოდეს არ დასცინიან მოკლულ მტერს; ამას თავიანთი კანონებით ხსნიან, რომ არ შეიძლება მოკლულის დაცინვა, მისთვის თავის მოჭრა ან ცხედრის დამახინჯება.¹⁷ რუსი გენერალი ალექსეი ველიამონივი კი ქართველების ასეთი საქციელის გამო აღშფოთებას ვერ მალავს და ბრძანებას გასცემს: „ისინი სისულელეს ამბობენ, არ დაუჯეროთ მათ და მომიტანეთ თავები“.¹⁸ თუმცა ამ კონკრეტულ შემთხვევაშიც, 6 აგვისტოს, სოფელ ალა-მურზა-იურტისათვის წარმოებული ბრძოლის შემდეგაც, ველიამონივმა ვერ მიიღო ძღვნად ქართველებისგან მტრის მოჭრილი თავები. განსხვავებული, სრულიად საპირისპირო მოსაზრებაა ნარკვევის 108-ე გვერდზე, როცა ავტორი ქართველების მიერ ჩეჩნებისათვის დაუდობლად თავის მოჭრის ფაქტებზე საუბრობს. მისთვის მისაბაძია თუშების ხასიათი, რომლებიც პატივისცემას იმსახურებენ თავიანთი სამხედრო მიღწევებისათვის.

ე. ლაჩინოვი კმაყოფილებით აკვირდებოდა რუსული ხელისუფლების წარმომადგენელთა საქმიანობას ადგილობრივი მოხელეებისა და დიდებულების მიმართ. ძღვენი, დღესასწაულები – ეს იყო რუსების მხრიდან კეთილგანწყობილი და შორსგანჭვრეტილი ქმედება, რომლის მიზანს კავკასიელების ნდობის მოპოვება წარმოადგენდა. ავტორი გამოხატავს რწმენას, რომ ეს იყო შორსმიმავალი გეგმა, რომელიც რუსებისა და სხვა სარწმუნოების ხალხის დაახლოებას ითვალისწინებდა.

¹⁷ Отрывок из «Исповеди»... Т. 2. С. 90.

¹⁸ იქვე, გვ. 91.

ავტორის სიტყვებიდან ნათელი ხდება, თუ რატომ დაარქვა მან თავის ნაწარმოებს „აღსარება“ – „თუმცა, ღვთის გულისათვის, ნუ მოითხოვთ ჩემგან ყველა ჩვენი ქმედების გააზრებულ განმარტებებს. მე ეს არ ძალმიძს; რაც შემიძლია, ვცდილობ, გავარკვიო. თანაც, ნუ მოითხოვთ ჩემგან წესების საფუძვლიან დადგენას, რომელსაც ეფუძნება ჩვენი ქმედებები მშვიდობიანებასთან და დაუმორჩილებლესთან... ჩემს ჩანაწერებში ნუ ეძებთ პიროვნებების კრიტიკას, არამედ ეძებეთ სიკეთის გულითადი სურვილი ჩვენი დედა რუსეთისათვის“.¹⁹ ნარკვევიდან იკვეთება, რომ სპარსულ და თურქულ აგრესიასთან ბრძოლის აუცილებლობა ავტორს საკუთარი ჩანაწერების შექმნას შთააგონებდა.

განსაკუთრებულ ფერებში ხატავს ავტორი საქართველოს იმ ადგილების ბუნებას, სადაც მოუწია გავლა. ადარებს რა სომხეთს, აცხადებს, რომ თვით ბუნებამაც კი გაავლო ხაზი საქართველოსა და ერევნის ოლქს შორის, რომელსაც სიბრაღულის დალი ესვა.

საინტერესოა ე. ლაჩინოვის თვალთ დანახული თბილისი და რუსული ხელისუფლების დამსახურება ქალაქის წინსვლის საქმიანობის კუთხით: „მდინარე მტკვრის ნაპირის გასწვრივ შესანიშნავი გზაა. ორივე ნაპირს ბაღები აკრავს, მდინარის უკან ჰოსპიტლებია, იქეთ და აქეთ უწყვეტი მოძრაობაა და ნელ-ნელა ჩნდება ტიფლისი, თავისი მრავალი შესანიშნავი ნაგებობით... ვერ შევნიშნე, რომ ქალაქში ისევ ყოფილიყო აშენებული კარგი სახლები, რომლებიც მას დაამშვენებდა, მიუხედავად იმისა, რომ ტიფლისმა სამხედრო გუბერნატორ სიპიაგინის ჩამოსვლის შემდეგ სრულიად განსხვავებული იერსახე მიიღო. მრავალი მოედანი და ქუჩა გასწორდა, მოეწყო საფეხმავლო ბილიკები, სახლებისა და დუქნების ფასადები დამშვენდა, შეღებილი ღობეები მაინც მალავენ ჯერ კიდევ დაუმთავრებელს – წესრიგი, მოწყობა, სისუფთავე გვიჩვენებს პოლიციის საქმიანობას. ერთი სიტყვით, ქალაქის საუკეთესო ნაწილები შესაძლებელ სრულყოფილებას

აღწევს და თუ გენერალი სიპიაგინი აქ დიდხანს დარჩება, არ არის გასაკვირი, რომ ტიფლისი მოსკოვზე ლამაზი გახდება“.²⁰

ე. ლაჩინოვის ჩანაწერებს გარკვეული ისტორიული მოვლენების მეტ-ნაკლები სიზუსტე ახასიათებს. წყაროდ გამოყენების თვალსაზრისით ყურადღებამისაქცევია, რომ ნაშრომი გამოქვეყნებულია ავტორის სიკვდილის შემდეგ, ზოგიერთ მოვლენას იგი აფასებს რუსეთის ოფიციალურ ინფორმაციაზე დაყრდნობით. მიუხედავად ამისა, მათი გათვალისწინება რუსეთისა და კავკასიის ქვეყნების ურთიერთობების მკვლევრებს საკმაოდ დიდ დახმარებას უწევს მრავალი საკითხის გარკვევაში.

²⁰ Орывок из «Исповеди» - г. Лачинова//Кавказский сборник/1876. Т. 2. С. 127-128.

თავი III

იოსიფ დუბეცკი „ჩემს შვილებს“¹

XIX საუკუნის 20-იან წლებში კავკასიაში მიმდინარე მოვლენების შესახებ მნიშვნელოვან ცნობებს შეიცავს 1895 წელს ჟურნალ „რუსკაია სტარინაში“² გამოქვეყნებული იოსიფ პეტრეს ძე დუბეცკის ჩანაწერები „ჩემს შვილებს“.³

ვინ იყო იოსიფ დუბეცკი და რამდენად სანდოა, წყაროდ გამოყენების თვალსაზრისით, მისი ჩანაწერები?

ნაშრომიდან ირკვევა, რომ იოსიფ დუბეცკი 16 წელი სამხედრო ასპარეზზე მოღვაწეობდა; მონაწილეობდა კავკასიაში მთიელების წინააღმდეგ წარმოებულ ბრძოლებში და თურქეთთან ომში, ხოლო შემდეგ სამოქალაქო სამსახურში იყო მრჩეველის, პროკურორის თანამდებობაზე და, საბოლოოდ, ვიცე-გუბერნატორად დაასრულა მოღვაწეობის ხანგრძლივი პერიოდი.⁴

ი. დუბეცკის თავდაპირველად 1816 წელს რუსეთიდან საფრანგეთში მოუწია წასვლა სასწავლებლად, სადაც ასევე იუნკ-

¹ ი. დუბეცკის ნაშრომის თაობაზე გამოქვეყნებული მაქვს ორი სტატია. წინამდებარე თავში გაერთიანებულია მონაკვეთები ორივე სტატიიდან: რუსიოფიცრის ჩანაწერები XIX საუკუნის საქართველო-რუსეთის ურთიერთობების შესახებ. თსუ „საქართველოს სამეზობლოს კვლევის ინსტიტუტის“ საერთაშორისო სამეცნიერო კონფერენციის „პოლიტიკა კავკასიის ირგვლივ“ მასალები. 2016. გვ. 24-31; Отражение духовных ценностей в русской военной-мемуарной литературе о Кавказе (20-30-ые годы XIX века). Материалы международной научной конференции “Ценности в литературе и искусстве III”, г. Брно. Tribun EU. 2017. Ст. 113- 121.

² ყოველთვიური ისტორიული ჟურნალი. დააარსა ისტორიკოსმა მიხაილ ივანეს ძე სემევსკიმ (1837-1892) სანკტ-პეტერბურგში 1870 წელს. გამოცემა დაიხურა 1918 წელს. გამოქვეყნებისას განსაკუთრებული მნიშვნელობა ენიჭებოდა ჩანაწერებს, მოგონებებს, დღიურებს, ავტობიოგრაფიულ ნარკვევებს.

³ Записки Иосифа Петровича Дубецкого // Русская старина. Т. 83. № 4. Ч. I. Глава I-V. С.Петербург. 1895. Ст. 113-144.

⁴ იქვე, გვ.113.

რად გაამწესეს 41-ე იეგერთა პოლკში.⁵ შემდეგ საფრანგეთიდან გადმოიყვანეს საქართველოში,⁶ აქედან – თურქეთის ევროპულ ნაწილში, მერე – ისევ საქართველოში, ერევანში, ერევნიდან – ვილნოში, ვილნოდან – ციმბირში, ციმბირიდან – პეტერბურგში, შემდეგ – ოდესაში და საბოლოოდ – ტამბოვში.

ნარკვევში რუსი ოფიცერი აღნიშნავს, რომ თავისი ჩანაწერები, ზოგიერთ დოკუმენტთან ერთად, 1828 წლის დასაწყისში გარკვეული პერიოდით დატოვა ტულჩინოს სახაზინო საწყობში, სადაც ყველაფერი უკვალოდ დაიკარგა და ამ მიზეზის გამო მისი თხრობა ქრონოლოგიის გარეშეა, ჩანაწერებში მხოლოდ ფაქტების ძირითადი არსია გადმოცემული.⁷

ი. დუბეცკის ამ ნათქვამს ვერ დავეთანხმებით, რადგან ავტორი მაინც ცდილობს მოვლენები ქრონოლოგიური თანმიმდევრობით გადმოსცეს. ჩანაწერები დაწერილია ტამბოვში მოღვაწეობისას, 1850 წლის 25 დეკემბერს, ანუ ავტორი აღწერს თითქმის მეოთხედი საუკუნის წინ მომხდარ ამბებს. გასათვალისწინებელია ის გარემოებაც, რომ თხზულება 1895 წელს გამოქვეყნდა.

რით არის მნიშვნელოვანი იოსიფ დუბეცკის მემუარები რუსეთის კავკასიური პოლიტიკის საკითხის კვლევისას?

რუსი ოფიცრის ჩანაწერებში გადმოცემულია საქართველო-რუსეთის ურთიერთობების ისტორიის მეტად მნიშვნელოვანი მომენტები, კერძოდ, მოთხრობილია 1819-1820 წლების დასავლეთ საქართველოში მიმდინარე აჯანყების შესახებ და აღწერილია აფხაზეთში რუსეთის დამკვიდრების ცალკეული ფრაგმენტები. თუმცა ავტორი ასევე გვანვდის მოსაზრებებს სხვადასხვა საკითხის თაობაზეც.

⁵ 41-ე იეგერთა პოლკის მეთაური იყო პოლკოვნიკი თავადი პეტრე დიმიტრის ძე გორჩაკოვი (1785-1868), ხოლო ი. დუბეცკი კი მის ადიუტანტად დაინიშნა.

⁶ ჩანაწერების მიხედვით 1819 წლის 12 ოქტომბერს ი. დუბეცკი უკვე თბილისშია. ის საქართველოში 7 წელი სამხედრო, ხოლო 4,5 წელი - სამოქალაქო სამსახურში მსახურობდა.

⁷ Записки Иосифа Петровича Дубецкого, гл. 143-144.

ი. დუბეცკი ნაშრომში აღნიშნავს, რომ საფუძვლიანად შეისწავლა საქართველო. იგი რუსული მმართველობის სისტემის უარყოფით მხარეებზეც საუბრობდა: „შემიძლია თამამად ვთქვა, რომ ეს შესანიშნავი და უმდიდრესი ქვეყანა უკეთეს ბედს და მთავრობისგან განსაკუთრებულ ყურადღებას იმსახურებს. თუმცა, რუსეთის მდგომარეობიდან გამომდინარე, შეიძლება ზუსტად ვივარაუდოთ, რომ ჯერ კიდევ დიდი დრო უნდა გავიდეს, სანამ ის გახდება ისეთივე კეთილმოწყობილი, როგორიც ევროპა“.⁸

ავტორი აღფრთოვანებულია საქართველოს იმდროინდელი მთავრმართველის, ალექსეი პეტრეს ძე ერმოლოვის, პიროვნებით, თუმცა სხვა მმართველების ნაკლსაც აღიარებს. ის ხაზგასმით აღნიშნავს, რომ „ასეთი ცნობილი გენერლები (იგულისხმება ა. ერმოლოვი – დ.კ.) რუსეთში მრავლად არ იყვნენ, ხოლო საქართველოს კი თავად ციციანოვის შემდეგ არ ჰყოლია მსგავსი და, სავარაუდოდ, კიდევ დიდხანს არ ეყოლება. ერმოლოვის შემდეგ, 23 წლის განმავლობაში, ექვსი მთავარსარდალი გამოიცვალა, თუმცა არცერთმა მათგანმა საქართველოსთვის იმის მესაგდიც კი არ გააკეთა, რაც მან“. ეს ჩანაწერი ადასტურებს, რომ საქართველოდან გამგზავრების შემდეგაც იოსიფ დუბეცკი აქტიურად ადევნებდა თვალს საქართველოში მიმდინარე მოვლენებს, კერძოდ, რუსეთის მიერ წარმოებულ პოლიტიკურ კურსს.

ი. დუბეცკის ნარკვევის მეორე ნაწილი – „იმერეთის ბუნტი – პირადი გმირობა“⁹ – აღწერს 1820 წელს დასავლეთ საქართველოში მიმდინარე აჯანყებას. ამ ისტორიული მოვლენის თაობაზე სამხედრო მემუარული ლიტერატურა მეტად მწირია, შესაბამისად, მნიშვნელოვანია მოვლენების თვითმხილველი და უშუალო მონაწილე რუსი ოფიცრის ჩანაწერები.

ი. დუბეცკის მოსაზრებები აჯანყების მიზეზების, მსვლელობისა და მისი შედეგების თაობაზე მკვეთრად განსხვავდება ქართულ ისტორიოგრაფიაში არსებული შეფასებებისაგან.

⁸ Записки Иосифа Петровича Дубецкого..., გვ. 115.

⁹ იქვე, გვ. 119-130.

ავტორი ხაზგასმით აღნიშნავს იმ ფაქტს, რომ აღნიშნულ პერიოდში საქართველოს ეკლესია სრულად იყო მონოპოლიზებული ქართველ თავად-აზნაურთა მიერ. ის აღნიშნავს, რომ თავადაზნაურები თავიანთი შეხედულებისამებრ ნიშნავდნენ საეკლესიო თანამდებობებზე სასურველ პირებს, ხშირ შემთხვევაში, წერა-კითხვის უცოდინარებსაც კი. რუსი ოფიცერი აღნიშნული სიტუაციიდან გამოსავლად, კერძოდ, საუკუნეების განმავლობაში დამკვიდრებული მონოპოლიის ცვლილებებისათვის, საჭიროდ მიიჩნევს ჭკვიანი, ძლიერი ნების, ხელისუფლებისგან შეუზღუდავი უფლებებით აღჭურვილი ადამიანის დანიშვნას და აქვე, იმასაც აღნიშნავს, რომ ამ კუთხით გარდატეხა ნახევრადველურ და ნაკლებადგანათლებულ ხალხში სისხლისღვრის გარეშე გარდაუვალია.

ავტორი აჯანყების დაწყების ერთ-ერთ მიზეზად იმერეთის ყოფილი მმართველის, გენერალ-მაიორ კურნატოვსკის,¹⁰ არა-

¹⁰ „საქართველოს ეგზარქოსი თეოფილაქტე აჯანყების დასაწყისში ქუთაისიდან თბილისში ბრუნდებოდა. კურნატოვსკი მას აცილებდა ქვეითთა ბატალიონით, 200 კაზაკით და 2 საარტილერიო იარაღით. ყვირილის საგუშაგოსთან, ახლოს მდგარი შეიარაღებული ხალხის დანახვისას, თეოფილაქტე გადმოვიდა ეტილიდან, დაჯდა კაზაკი თადარიგის ოფიცრის ცხენზე და 2 კაზაკის, ოფიცრისა და თარჯიმნის თანხლებით მივიდა შეკრებილ ხალხთან. თავადები, აზნაურები და მრავალრიცხოვანი უბრალო ხალხი მიიჭრა მასთან თაყვანისცემით და კურთხევას იღბდნენ და მის კაბასაც კი კოცნიდნენ; ისაუბრა რა მათთან საკმაოდ ხანგრძლივად, რაზმთან მშვიდობით დაბრუნდა, კურნატოვსკი ოდნავ მოშორებით გაიყვანა და საკმაოდ ხმამაღლა უთხრა: „გენერალო, ეს შეიარაღებული რაზმი საფრთხის გამო კი არა, თქვენი შიშის გამო გახლავთ. ლაჩარი სძულს როგორც ხალხს, ასევე ღმერთს. მომეცით თქვენი ხმალი და აიღეთ ჩემი თავსაბურავი და გაჩვენებთ, როგორ უნდა იმოქმედოთ ნაძირალებთან, რომლებიც აღაშფოთებენ მორჩილ და მშვიდობიან ხალხს. იმ რაზმით, რომლითაც ჩემს გაცილებას ახორციელებთ, მთელ იმერეთს დავიპყრობ. ნახვამდის გენერალო, მე არ მჭირდება არანაირი შეიარაღებული რაზმი, მე მარტოც უსაფრთხოდ ვიმგზავრებ“.

გენერალ-ლეიტენანტ ველიამინოვისადმი 1819 წლის 7 ივლისს გენერალ-მაიორ კურნატოვსკის მიერ გაგზავნილ პატაკში ეს ეპიზო-

სწორ კურსს ასახელებს და აღნიშნავს, რომ „მან თავისი გონებრივი შეზღუდულობითა და უსულგულობით ხალხი აჯანყებამდე მიიყვანა“.¹¹ იქვე უთითებს რუსეთის ხელისუფლების სწორ გადანყვეტილებაზე – შეეცვალათ კურნატოვსკი ახალგაზრდა, ჭკვიანი და ენერგიული პოლკოვნიკ პუზირევსკით (რომელიც მოლაპარაკებისას მოკლეს).¹²

გენერალ-მაიორ კურნატოვსკის ქმედებებით რომ ნამდვილად უკმაყოფილო იყო რუსეთის ხელისუფლება, ეს გენერალ ა.ერმოლოვისა და გენერალ-ლეიტენანტ ა. ველიამინოვის მიმონერიდანაც დასტურდება. 1820 წლის 29 იანვარს დერბენტიდან გაგზავნილ წერილში ა. ერმოლოვი საუბრობს გენერალ-მაიორ კურნატოვსკის სუსტ მმართველობაზე და საჭიროდ მიიჩნევს მის აუცილებელ გადაყენებას; ასეთი ცვლილება, მისი აზრით, დიდ წარმატებას მოიტანდა და იმერეთის მმართველის შერჩევას ველიამინოვს ანდობს.¹³

პოლკოვნიკ პუზირევსკის მოკვლის შემდეგ რუსეთისათვის დღის წესრიგში დადგა იმერეთის ახალი მმართველის კანდიდატურის შერჩევის საკითხი. რუსეთის ხელისუფლებამ არჩევანი პოლკოვნიკ, თავად პ. გორჩაკოვზე შეაჩერა, რომელმაც ადიუტანტად იოსიფ დუბეცკი მოითხოვა. 1820 წლის 5 მაისს ი. დუბეცკი უკვე ქუთაისშია. ის აღნიშნავს, რომ ამ დროს იქ უკვე იმყოფებოდა გენერალი ა. ველიამინოვი ძლიერი ჯარით.

დი განსხვავებულადაა გადმოცემული (Акты, собранные кавказской археографической комиссией. Под редакцией Ад. П. Берже. Т.VI. Ч. I. Тифлиς. 1874. გვ. 536).

¹¹ Записки Иосифа Петровича Дубецкого, გვ. 119.

¹² ი.ო.პუზირევსკი მოკლა ივანე აბაშიძემ თავის თანამებრძოლებთან ერთად გურიაში სოფ. შემოქმედთან (Ахвердян Р. «Мицыри» и имперетинское восстание. Русский Клуб. №10. Октябрь 2014. Ст. 14). ამ მკვლელობის გამო ივანე აბაშიძე, ქაიხოსრო გურიელი და ნიკოლოზ აბაშიძე რუსეთის ხელისუფლებამ მოლაღატებად გამოაცხადა და ჩამოერთვათ მამულები (Акты..., გვ. 591).

¹³ Акты, собранные кавказской археографической комиссией. Под редакцией Ад. П. Берже. Т.VI. Ч. I. Тифлиς. 1874. გვ. 574.

ავტორი ასეთ რთულ ვითარებაში ღმერთისგან მოვლენილად თვლის არქიებისკოპოს თეოფილაქტეს, საქართველოსა და იმერეთის ეგზარქოსს და მას ა. ერმოლოვის ღირსეულ თანამედროვეს უწოდებს. „დიდი ჭკუა, ფართო განათლება და ენერგიული ხასიათი წარმოაჩენდა მას როგორც შესანიშნავ სახელმწიფო მოღვაწეს, რომლის მსგავსიც შესაძლებელია არც კი იყო რუსეთის სასულიერო იერარქიის ასპარეზზე. ის თამამად და შემართებით შეუდგა გარდაქმნებს და ძლიერ მონინაღმდეგეებს ნააწყდა იმერეთის ეკლესიაში მოღვაწე სასულიერო ზედაფენის მხრიდან. სწორედ ამის შემდეგ იქნა მიღებული გადაწყვეტილება გელათისა და ქუთაისის მიტროპოლიტების რუსეთში გაგზავნის თაობაზე. დაპატიმრებისას მათ არადელიკატურად მოექცნენ. მათგან ერთ-ერთმა წინააღმდეგობა გასწია და მის მიმართ კონდახები და შუბები გამოიყენეს, შემდეგ ნაცემი და დასისხლიანებული შეკრეს და ცხენზე ძალით დასვეს. იმერეთის თავადებისათვის, რომლებიც რუსების მიმართ გულწრფელად არ იყვნენ განწყობილნი, ეს საბაბი საკმარისი იყო ბუნტისათვის“.¹⁴

როგორც ვხედავთ, ი. დუბეცკის მიზანს არ წარმოადგენდა საქართველოს ეკლესიაში გატარებული რეფორმების არსზე საუბარი. ის არაფერს ამბობს 1811 წელს საქართველოს ეკლესიის ავტოკეფალიის გაუქმების, საეკლესიო მამულების სახელმწიფო საკუთრებად გამოცხადების თაობაზე, რითაც ეკლესიებს, ფაქტობრივად, არსებობის ეკონომიკური საფუძველი მოესპოთ და, შესაბამისად, ეკლესიის მსახურები საერო ხელისუფლებაზე დამოკიდებულები აღმოჩნდნენ. თუმცა მაინც აღნიშნავს ქართველი მიტროპოლიტების მიმართ რუსების უხეში მოპყრობის ფაქტს, ამასაც მხოლოდ აჯანყების საბაბზე მითითებისას.

ავტორი საუბრობს გენერალ ა. ერმოლოვის კეთილგონიერების შესახებ და აღნიშნავს, რომ იმერეთში ამბოხების დამშვიდებისათვის გაგზავნილ შტაბის მეთაურს, გენერალ ალექსეი ველიამინოვს, ვალდებულებად დაუსახავს ხალხის დანდობა,

¹⁴ Записки Иосифа Петровича Дубецкого, гл. 121.

სამართლიანობის უმკაცრესად დაცვა ამბოხების მონაწილეების გამორკვევისას და მთავარი დამნაშავეების უპირობოდ გამოვლენა.¹⁵

ნამდვილად ვერ ჩაითვლება საქართველოსათვის ღმერთისგან მოვლენილად არქიებისკოპოსი თეოფილაქტე და დადებითად ვერ შეფასდება გენერალ ერმოლოვის პიროვნება. მათი¹⁶ და სხვა რუსი სამხედრო პირების მიმონერიდანაც კი აშკარად ჩანს რუსეთის გეგმები საქართველოს, ამ კონკრეტულ შემთხვევაში, დასავლეთ საქართველოს მიმართ. გენერალ-ლეიტენანტ ა. ველიამინოვის მიერ პოლკოვნიკ პუზირევსკისადმი 1820 წლის 12 თებერვალს გაგზავნილი საიდუმლო წერილიც კი საკმარია რუსეთის მიზნების დასადასტურებლად.¹⁷ გენერალი ერმოლოვი იმერეთის მოსახლეობისათვის განკუთვნილ 1820 წლის 16 თებერვლის პროკლამაციაში¹⁸ ხაზგასმით გამოკვეთს ქართველი მიტროპოლიტების ქცევას და მათ ქმედებას მხოლოდ სარგებლის მიღების სურვილით ხსნის. გენერლის მუქარა – დაუმორჩილებელთა მიმართ ძალის გამოყენების შესახებ – ცხადყოფს ამ ქვეყნის „განმათავისუფლებლის“ მისიის იდეალურ შესრულებას.

ა. დუბეცკი დაწვრილებით და სიამაყით ყვება კონკრეტულად თავის გმირობაზე. 22 წლის რუსმა ოფიცერმა გადაიბირა ტყვედჩავარდნილი 27 წლის ახალგაზრდა ქართველი აჯანყებული ლომკაცა ლეჟავა, რომელსაც სიკვდილი ჰქონდა მისჯილი. მან გასცა აჯანყების მეთაურები, დუბეცკის დაწვრილებით მოუყვა აჯანყებულთა გეგმების შესახებ და დაარიგა, თუ როგორ უნდა მოეპოვებინა საიდუმლო დოკუმენტი „აჯანყების

¹⁵ Записки Иосифа Петровича Дубецкого, გვ. 121.

¹⁶ მათი მიმონერის დამადასტურებელი კორესპონდენციები იქნებნა კავკასიის არქეოგრაფიული კომისიის აქტებში. იხ: Акты, собранные кавказской археографической комиссией. Под редакцией Ад. П. Берже. Т. VI. Ч. I. Тифлиς. 1874.

¹⁷ Акты, собранные кавказской археографической комиссией. Под редакцией Ад. П. Берже. Т. VI. Ч. I. Тифлиς. 1874. გვ. 575-576.

¹⁸ იქვე, გვ. 577-578.

ქარტია“, რომელიც მის მეუღლესთან ინახებოდა. რუსმა ოფიცერმა წარმატებით გაართვა თავი ამ რთულ საქმეს.¹⁹ ამ დოკუმენტის საფუძველზე, პირველ რიგში, ის ქართველი თავადები²⁰ დააპატიმრეს, რომლებიც რუსეთის ჯარში მსახურობდნენ. დუბეცკი აღნიშნავს დაპატიმრების მომენტში იმერელი თავადების თავგანწირვას: ლევან წულუკიძის შეძახილზე – „სიცოცხლე და თავისუფლება განუყოფელია“ – ყველამ ხმალი იმიშვლა და ხელჩართულ ბრძოლაში გადაეშვა. რუსების რაოდენობრივმა სიმრავლემ სძლია და რამდენიმე თავადი ადგილზე მოკლეს, ზოგი კი დაჭრეს. მართლაც, ი. დუბეცკის პირადი გმირობის შედეგად (და არა მხოლოდ – დ.კ.) „აჯანყების ქარტიაზე“ ხელმომწერი 70-მდე თავადი და აზნაური გადაასახლეს თავიანთი ოჯახის წევრებით. რუსეთის ხელისუფლებამ არ დაივიწყა ლ. ლეჟავა. ის შეიწყალეს და 18-კომლიანი სოფლითაც დაასაჩუქრეს. რუსი ოფიცერი, იოსიფ დუბეცკი²¹ კი გამოჩენილი გმირობისთვის წმ. ანნას მე-3 ხარისხის ორდენით დააჯილდოვეს.

იოსებ დუბეცკის ჩანაწერებში საინტერესო ცნობებია აფხაზეთის პოლიტიკური ისტორიიდან.²² ამ საკითხს ეძღვნება ნარკვევის მესამე და მეოთხე თავები. ჩანაწერების მესამე ნაწილია „1821 წლის ექსპედიცია აფხაზეთში – მოსაზრება აფხაზეთის

¹⁹ Записки Иосифа Петровича Дубецкого, გვ. 129.

²⁰ ეს თავადები იყვნენ: 3 თავადი წერეთლების გვარიდან, 4 თავადი ერისთავების გვარიდან, 4 თავადი იაშვილების გვარიდან და 2 თავადი აბაშიძეების გვარიდან.

²¹ რუსმა ოფიცერმა ამ გმირობის უკვდავსაყოფად საგვარეულო გერბზე გამოსახა ქარქაშიდან ამოღებული ხმალი ზემოთ მიმართული ბასრი პირით.

²² ი. დუბეცკი აღნიშნავს, რომ ამ საკითხზე 1824 წელს საკმაოდ სრულყოფილი ნაშრომი შექმნა, რომელიც დიმიტრი შერვაშიძესაც ნაუკითხა და მის მიერ მიწოდებული ინფორმაციებით შეივსო. ეს ჩანაწერებიც ავტორს ტულჩინოში დაეკარგა 1831 წელს პოლონეთის აჯანყების დროს, შესაბამისად, საკითხის მხოლოდ ძირითად არსს გადმოსცემს.

პოლიტიკური მდგომარეობის შესახებ“,²³ ხოლო მეოთხე თავის სახელწოდებაა „ექსპედიცია აფხაზეთში 1824 წელს. რაჭა“.²⁴

რუსი ოფიცრის ჩანაწერებიდან ირკვევა, რომ რუსეთი მე-19 საუკუნის დასაწყისიდან საკმაოდ აქტიურად იყო ჩართული აფხაზეთის სამთავროს საშინაო საქმეებში. ავტორი ღიად საუბრობს როგორც აფხაზეთის მთავრების, შერვაშიძეების, ასევე რუსეთის ხელისუფლების ინტერესებსა და მათ პოლიტიკურ თუ სამხედრო ურთიერთობებზე.

პირველი ექსპედიცია აფხაზეთში, რომელშიც ი. დუბეცკიმ მიიღო მონაწილეობა, შედგა 1821 წლის 1 ოქტომბრიდან 21 დეკემბრამდე. რუსი ოფიცერი აღნიშნავს, რომ ექსპედიციის მიზანს დიმიტრი შერვაშიძის აფხაზეთის მთავრად დანიშვნა წარმოადგენდა; კერძოდ, რუსეთის ჯარს პ. გორჩაკოვის მეთაურობით მოუწია გადასვლა იმერეთიდან და ბრძოლა ასლან-ბეგის წინააღმდეგ. ბრძოლა საკმაოდ რთული აღმოჩნდა რუსის ჯარისათვის: 600 მეზრდოლიდან მოკლული და დაჭრილი იყო 222 ადამიანი, მათ შორის 3 ოფიცერი მოკლეს, ხოლო 2 ოფიცერი დაიჭრა.²⁵

რუსეთი ექსპედიციის შემდგომაც სიფრთხილეს იჩენდა აფხაზეთის მიმართ. მას სურდა, ექსპედიციის შედეგად მიღწეული მდგომარეობა შეენარჩუნებინა. გენერალი ა. ერმოლოვი სამეგრელოს მთავარ ლევან დადიანს 1822 წლის 28 თებერვლით დათარიღებულ წერილში სთხოვს, ყურადღება მიაქციოს რუსეთის იმპერიის ქვეშევრდომ აფხაზეთს, რომლის კანონიერ მფლობელად მთავარ დიმიტრი შერვაშიძეს მიიჩნევს. გენერალი ხაზს უსვამს აფხაზეთის მთავრის ახალგაზრდობას და მკვიდრი მოსახლეობის დაუმორჩილებელ, იმპულსურ ხასიათს.²⁶

1821 წელს საფარ-ბეის გარდაცვალების შემდეგ აფხაზეთში დაიწყო აჯანყებები რუსეთის წინააღმდეგ, რომელიც მეფის

²³ Записки Иосифа Петровича Дубецкого, გვ. 130-132.

²⁴ იქვე, გვ. 132-137.

²⁵ იქვე, გვ. 132.

²⁶ Акты, собранные кавказской археографической комиссией. Под редакцией Ад. П. Берже. Т. VI. Ч. I. Тифлиси. 1874. გვ. 631.

ხელისუფლებამ სამხედრო ძალით ჩაახშო და მთავრად მისთვის სასურველი კანდიდატი – ჯერ საფარ-ბეგის ვაჟი დიმიტრი, ხოლო მისი გარდაცვალების შემდეგ მისი ძმა მიხეილი (1822 წ.) – დასვა.²⁷

რუსი ოფიცერი გადმოგვცემს ცნობებს 1824 წლის დასაწყისში მოკლული დიმიტრი შერვაშიძის ძმის, მიხეილ შერვაშიძის, შესახებ. ი. დუბეცკი თბილისში თან ახლდა მიხეილ შერვაშიძეს და ის მთავარმართებელს წარუდგინა. ისინი სამი თვე ერთად იყვნენ და დამეგობრდნენ კიდეც. ი. დუბეცკი დაწვრილებით აღწერს გენერალ ალექსეი ერმოლოვის და მიხეილ შერვაშიძის შეხვედრას, აფხაზეთში მთავრად გამოცხადების დეტალებს. როგორც ჩანს, რუსეთს აფიქრებდა მთავრის ასაკი, ასევე ზოგიერთი უხუცესის საეჭვო ქცევა. გაითვალისწინეს რა დიმიტრი შერვაშიძის სიკვდილის მიზეზიც, თავადმა გორჩაკოვმა საჭიროდ ჩათვალა, მთავრის კარზე დროებით დაეტოვებინა მეგრელთა პოლკის ორი დანაყოფი და 2 ზარბაზანი.

ი. დუბეცკის ჩანაწერებიდან ირკვევა, რომ რუსეთის არმიის რიგით მეორე ექსპედიცია აფხაზეთში 1824 წლის 1 ივლისიდან 1 ოქტომბრის ჩათვლით მოეწყო. ექსპედიციის მიზანი იყო მთავარ მიხეილ შერვაშიძის, მისი ოჯახისა და მეგრელთა ქვეითი პოლკის ორი დანაყოფის გათავისუფლება, რომლებიც ასლან-ბეგის შეტევის გამო უკვე 2 თვე ალყაში იყვნენ მოქცეულნი. ექსპედიციის შემადგენლობაში შედიოდა 6 ქვეითი დანაყოფი (დაახლოებით 1.000 კაცი), 2 ზარბაზანი და მეგრული მილიციის 600 მხედარი; შავი ზღვის ფლოტიდან, გენერალ ერმოლოვის მოთხოვნით, სოხუმში ჩავიდა ფრეგატი „ევსტაფი“ და 3 ორანდიანი სამხედრო იალქნიანი გემი. აფხაზებს, სხვა ტომებთან ერთად, 10 ათასი მეზრძოლი ჰყავდათ. აფხაზები ყოველდღიურად აწყობდნენ თავდასხმებს, მაგრამ უშედეგოდ.²⁸

²⁷ ფოტოალბომი აფხაზეთი XIX საუკუნე, შემდგენელი თ. გიცბა, 2010, გვ. 6.

²⁸ Записки Иосифа Петровича Дубецкого, გვ. 133.

ავტორი დეტალურად გადმოგვცემს ბრძოლის ეპიზოდებს; განსაკუთრებით გამოყოფს აფხაზების წინააღმდეგ სამეგრელოს მთავრის, ლევან გრიგოლის ძე დადიანის, ბრძოლას, რომელიც მეგრულ მილიციას ხელმძღვანელობდა.

ლევან დადიანი ცდილობდა რუსებთან ნორმალური ურთიერთობის შენარჩუნებას. გენერალი ა. ერმოლოვიც ნდობით ყოფილა მის მიმართ განწყობილი, რაც მათი მიმონერვიდანაც ნათელია.²⁹

1824 წლის ოქტომბერში ექსპედიციის წევრები რაჭაში გაემგზავრნენ. მათ მიაღწიეს დიგორის ხეობას, საიდანაც უნდა გაქრილიყო რუსეთში მიმავალი დიდი გზა. აღსანიშნავია, რომ რუსი ოფიცერი აღფრთოვანებულია რაჭის გასაოცარი ხედებით. აქ „არის ისეთი ადგილები, რომ ვერანაირი კალამი, ვერანაირი ფუნჯი ვერ დახატავს მას. აქ უნებურად გაოცებული ხარ ველური, მაგრამ უმშვენიერესი ბუნებით. ბევრ ადგილზე უძველესი წარსულის ძეგლები გაოცებენ“.³⁰

რუსი ოფიცრის ჩანაწერების მე-5 თავი „ჩასვლა კავკასიის ხაზზე. გენერლების: ლისანევიჩისა და გრეკოვის სიკვდილი. მთიელების ბრძოლისუნარიანობა. გადასვლა ტულჩინოში“³¹ მეტად მნიშვნელოვან მასალას შეიცავს რუსეთის მიერ ჩრდილოეთ კავკასიაში წარმოებული ბრძოლების შესახებ.

1825 წლის ნოემბრიდან 1826 წლის ოქტომბრის ჩათვლით ი. დუბეცკი იმყოფებოდა კავკასიის ხაზზე, რომლის უფროსადაც დაინიშნა თავადი პ. გორჩაკოვი. ამ პერიოდში რუსების წინააღმდეგ ჩეჩნების ბრძოლას სათავეში ჩაუდგა ბეიბულატ ტაიმიევი. ავტორი აღნიშნავს, რომ „მუდამ რუსების წინააღმდეგ მებრძოლმა დაუმორჩილებელმა ჩეჩნებმა აღიარეს იგი თავიანთ უმაღლეს ბელადად და საერთო აჯანყებამ, როგორც ცეცხლმა, მთელი ჩეჩნეთი მოიცვა“.³²

²⁹ Акты... გვ.635-636.

³⁰ Записки Иосифа Петровича Дубецкого, გვ.136.

³¹ იქვე, გვ. 137-144.

³² იქვე, გვ. 138.

ი. დუბეცკი მოგვითხრობს გენერალ ა. ერმოლოვისა და ბეიბულატის ერთ-ერთი სასტიკი ბრძოლის შესახებ, რომელშიც 14 ათასი ჩეჩენი მონაწილეობდა. ბრძოლის შემდეგ ათასობით გვამმა დაფარა ბრძოლის ველი, ხოლო გაქცეულები მდინარე სუნჯამ შეიწირა. რუსი ოფიცერი აფასებს ამ ბრძოლის შედეგს და ჩეჩნების შესახებ გარკვეული დასკვნები გამოაქვს: „ამ საშინელმა დამარცხებამ ჩეჩნეთი დროებით დააწყენარა, სამუდამოდ კი ის მაშინ დამშვიდდება, როცა ქვეყანაზე აღარცერთი ჩეჩენი არ იქნება“.³³

სწორედ ასე ფიქრობდა არა მხოლოდ რუსეთის არმიის ერთ-ერთი ოფიცერი, არამედ რუსეთის ხელისუფლება, რომელიც კავკასიის რეგიონის საბოლოოდ დაპყრობისათვის ნებისმიერ მეთოდს მიმართავდა.

დეკაბრისტების აჯანყებამ ავტორს კავკასიაში მოუსწრო: „14 დეკემბერი საშინელი დღე იყო რუსეთისათვის. ის აღიბეჭდა რუსის მიერ დაღვრილი რუსული სისხლით“.

ავტორი ეხება რუსეთ-ირანის შორის 1826 წელს დაწყებული ომს და დანაწევრებით აღნიშნავს, რომ ომში ვერ მიიღო მონაწილეობა რუსეთში დაბრუნების გამო.

ი. დუბეცკის ჩანაწერები – „ჩემს შვილებს“ – მიუხედავად იმისა, რომ მოგვიანებით გამოქვეყნდა და ავტორის მიზანიც გარკვეულია, მაინც საკმაოდ მნიშვნელოვან წყაროს წარმოადგენს ისტორიული პირების, რუსეთის იმპერიის ხელისუფლების დამყარების პროცესში მიმდინარე სამხედრო და პოლიტიკური მოვლენების შეფასებისას. ი. დუბეცკი თავისი ქვეყნის ერთგული ოფიცერი იყო და, შესაბამისად, არც კი ფიქრობდა, შეესაბამებოდა თუ არა კავკასიელი ხალხის ეროვნულ ინტერესებს რუსეთის ხელისუფლების პოლიტიკა. ეს წყარო კიდევ ერთხელ ადასტურებს საუკუნეების წინ კავკასიის რეგიონის მიმართ რუსეთის მზარდ ინტერესს.

³³ Записки Иосифа Петровича Дубецкого, გვ. 140.

თავი IV

გერმანელი მხატვრის, თეოდორ ჰორშელტის, ცნობები კავკასიის შესახებ¹

რუსეთისა და კავკასიის ქვეყნების ურთიერთობების ისტორიის შესწავლისათვის მნიშვნელოვან წყაროს წარმოადგენს გერმანელი მხატვრის თეოდორ ჰორშელტის ჩანაწერები, რომლებიც 1880 წელს გამოიცა მიუნხენში – „თეოდორ ჰორშელტი – მისი ცხოვრება და მისი ნაწარმოებები. ესპანეთი, ალჟირი, კავკასია“.² წიგნის შემდგენელია იოზეფ ალბერტი.³ მასში მოცემულია თეოდორ ჰორშელტის ბიოგრაფია, რომლის ავტორია დოქტორი ჰ. ჰოლანდი. ამ მეცნიერმა რამდენჯერმე გამოსცა ნაშრომები თეოდორ ჰორშელტის შესახებ.⁴

თეოდორ ჰორშელტის ჩანაწერები კავკასიის შესახებ სათანადოდ არაა შესწავლილი. მის შესახებ გამოქვეყნებულ შრომებ-

¹ თ. ჰორშელტის ნაშრომისა და მოღვაწეობის შესახებ გამოქვეყნებული გვაქვს ნაშრომი ე. რაისნერთან თანაავტორობით: თ. ჰორშელტის დღიურები. რეგიონული სამეცნიერო კონფერენცია – ტექსტზე ორიენტირებული კვლევები. სტატიების კრებული, თბილისი, 2014, გვ. 419-427. ასევე, ე. რაისნერთან თანაავტორობით გამოქვეყნებულია თეზისები: თ. ჰორშელტის ცნობები კავკასიის შესახებ. საერთაშორისო სიმპოზიუმის „კავკასიის ხალხთა ფოლკლორი და ლინგვოკულტუროლოგია“ მასალები, თბილისი, 2012, გვ. 32-33 (ქართულად), 304 (ინგლისურად). წინამდებარე თავში ჩემ მიერ დამატებულია გარკვეული მონაკვეთები თ. ჰორშელტის ნაშრომიდან.

² Theodor Horschelt. Sein Leben und Seine Werke. Spanien, Aljier, Kaukasus. Hrsgb. von Joseph Albert. Muenchen. 1880.

³ ბავარიისა და რუსეთის საიმპერატორო კარის ფოტოგრაფი.

⁴ H. Holland. Theodor Horschelt – Ein Kuenstlerleben und Schaffen. In: Bayerische Bibliothek. B. 20. Bamberg. 1890; H. Holland. Schlachtenmaler Theodor Horschelt. In: Die Kunst dem Volke. N 20. Muenchen. 1914.

ში⁵ ყურადღება გამახვილებულია მასზე, როგორც მხატვარზე, და მის შემოქმედებაზე.

თეოდორ ჰორშელტი რუსების მხარდამხარ იბრძოდა კავკასიის დასაპყრობად და არა მხოლოდ ტილოზე ასახავდა ბრძოლის სცენებს, არამედ თავის ნაშრომში დეტალურად აღწერდა რუსების მიერ წარმოებულ ბრძოლებსა და სხვა მნიშვნელოვან მოვლენებს.

თ. ჰორშელტი (1829–1871) ცნობილი ბალეტმეისტრის, ფრიდრიხ ჰორშელტის, ოჯახში დაიბადა. ხატვის შესწავლა მან ბავშვობიდანვე დაიწყო, ჯერ კერძო გაკვეთილებს იღებდა, ხოლო შემდეგ (1847–1848) აკადემიაში მიიღო განათლება. მას ჯერ კიდევ ახალგაზრდობაში იზიდავდა კავკასია და ამ რეგიონში მიმდინარე პროცესები. მას სურდა რუსეთის მიერ კავკასიელი ხალხის წინააღმდეგ წარმოებული ომის თვითმხილველი და მონაწილე ყოფილიყო.

1858 წელს თ. ჰორშელტს დიდი ხნის ოცნება აუხდა. იგი მიუნხენში რუსეთის ელჩის, გრაფ ფონ სევერინის, მოწვევითა და სარეკომენდაციო წერილით აღჭურვილი თავად ალექსანდრე ბარიატინსკისთან⁶ გამოემართა კავკასიისკენ. თბილისში იგი ესტუმრა გენერალს, ჩაენერა მის შტაბში და 1863 წლამდე რუსებთან ერთად მონაწილეობდა მრავალრიცხოვან სამხედრო ექსპედიციაში; კერძოდ, ლეკების, ჩეჩნებისა და ჩერქეზების წინააღმდეგ წარმოებულ ბრძოლებში. გამოჩენილი მამაცობისათვის რუსეთის იმპერატორმა ის არაერთხელ დააჯილდოვა სხვადასხვა ჯილდოთი.

თ. ჰორშელტი რუსეთის იმპერატორ ალექსანდრე მეორეს პირადად იცნობდა. იგი ახლდა იმპერატორს ექვსკვირიან მოგზაურობაში (1861 წლის სექტემბერ-ოქტომბერი) კავკასიასა და

⁵ XIX-XX საუკუნეების გერმანელი მხატვრები საქართველოში. საქართველოს ეროვნული მუზეუმი. თბილისი. 2011; 3. Абдулаева. Кавказ глазами именитого немецкого художника Теодора Горшельта. ГУП "Книжное издательство". Грозный. 2007.

⁶ ალექსანდრე ივანეს ძე ბარიატინსკი - მეფისნაცვალი და კავკასიის ჯარების მთავარსარდალი 1856 – 1862 წლებში, ფელდმარშალი.

ყირიმში. 1862 წლის 10 სექტემბრიდან კი 21 დღის განმავლობაში თეოდორ ჰორშელტმა ბაქოსა და ერევანში პრუსიის პრინც ალბერტთან ერთად იმოგზაურა.

თ. ჰორშელტმა სამშობლოში დაბრუნების შემდეგ კავკასიაში ნანახი და განცდილი არა მხოლოდ ტილოზე გადაიტანა და მხატვრობის ბრწყინვალე ნიმუშები შექმნა, არამედ დაგვიტოვა საინტერესო ჩანაწერები, რომლებიც ამ რეგიონის ისტორიის შესწავლისათვის უმნიშვნელოვანეს პირველწყაროს წარმოადგენს.

წიგნის მეორე და მესამე თავებში – „კავკასია“ – ვეცნობით გერმანელი მხატვრის მონათხრობსა და კავკასიიდან გერმანიაში გაგზავნილ წერილებს. ის დეტალურად აღწერს მოგზაურობის მარშრუტებს, ბუნებას, დასახლებულ პუნქტებს, ადამიანებს, ბრძოლის ეპიზოდებს, გენერლებთან და სხვა სამხედრო პირებთან შეხვედრებს და ა.შ.

გერმანელი მხატვრის ჩანაწერებიდან ვიგებთ, რომ იგი 1858 წლის 13 ივნისს უკრაინის გავლით ჩამოდის საქართველოში, სოხუმ-კალეში. სამი დღის შემდეგ იგი უკვე თბილისშია, საიდანაც 20 ივლისს კახეთის გავლით მიემგზავრება დალესტინსაკენ. 12 სექტემბერს ბრუნდება თბილისში და გახარებულია, რომ ისევ სკამზე და მაგიდასთან ჯდომა შეუძლია, რადგან ამდენი ხანი, მოგზაურობისას, მიწაზე უხდებოდა ჯდომა.

თეოდორ ჰორშელტი აღწერს შემოდგომის თბილისის წვიმის შემდეგ და მას მიუხეხნს ადარებს: „ამბობენ, მიუხეხენი ჭუჭყიანია, როცა წვიმსო. ღმერთო დიდებულო! თბილისში, პრაქტიკულად, გარეთ ვერ გახვალ, წვიმა რომ იწყება და დროშეებში იხარჯება მთელი ფული. თუ გინდა, გარეთ ისე გახვიდე, რომ არ დაისვარო, ისეთი გალოშები უნდა ჩაიცვა, სურათზე რომ ხედავთ, და ამასთან, ძალიან ყურადღებით უნდა იყო, რომ ყოველ წუთს არ წაიქცე, რადგან აქაური თიხიანი მიწა სასწაულად სლიპინაა“.⁷

⁷ Theodor Horschelt. Sein Leben und Seine Werke. S. 88.

თბილისში ჩამოსვლიდან გარკვეული პერიოდის შემდეგ მხატვარს ქალაქი საინტერესოდ ეჩვენება, საუბრობს მის ეროვნულ სიჭრელზე და აღნიშნავს: „რა კარგია ქვეყანაში ცხოვრება, სადაც ხალხის გესმის. აქ რუსულიც კი არ არის საკმარისი, ათი ენა უნდა იცოდეს. ამის მიუხედავად თბილისი ძალიან საინტერესოა და თანდათან სულ უფრო მომწონს, თუმცა, დასაწყისში შემაშინა მისმა მოშიშვლებულმა ბუნებამ, სადაც ხეც კი არ ხარობდა“.⁸

გერმანელი მხატვარი თბილისში ჩადენილ დანაშაულებებსა და მათ შედეგებზეც საუბრობს: „თბილისი ბოლო ხანებში საკმაოდ საშიში გახდა. ყოველ წუთს მკვლელობა ხდებოდა. ამ ცოტა ხნის წინ ორი მამაკაცი ჩამოახრჩვეს, მესამეს კი, როზგის ათასი დარტყმა და ციმიბირში გადასახლება მიუსაჯეს“.⁹

თ. ჰორშელტის მონათხრობიდან ვიგებთ, რომ მან ორი ოთახი იქირავა მხატვარ ფრანკენის ოჯახში და აქტიურად შეუდგა შეკვეთების მიღებას, რათა ექსპედიციაში გასამგზავრებელი თანხა დაეგროვებინა. მაგალითად, ბარონ ვრევსკის ქვრივისათვის უნდა დაეხატა აულ ქიტურზე შტურმის სურათი, რომელიც მის ქმარს, გენერალ ვრევსკის, სიცოცხლის ფასად დაუჯდა.

მხატვარი იხსენებს თბილისში ალექსანდრე დიუმასთან შეხვედრას. როგორც ჩანს, ფრანგ მწერალს თეოდორ ჰორშელტზე დადებითი შთაბეჭდილება არ დაუტოვებია: „გუბერნატორო, კაპიტან ჰერის ერთ-ერთ სალამოს წვეულებაზე ვნახე ალექსანდრე დიუმა. მხატვარმა არ მოისურვა, რომ ის დიუმასთვის წარედგინათ, რადგან მას ისედაც ბევრი ხალხი ეხვეოდა. არც მისმა კომედიურმა ბაქიბუქობამ მიმიზიდა და არც მის მიერ მოყოლილი ისტორია იყო ჩემთვის საკმარისი, რომ გამეცნო. სპარსეთის საზღვართან მდებარე რომელიღაც გადაყრუებულ სოფელში სპარსელების ჯგუფი დახვედრია, რომლებსაც მაღლობა გადაუხდიათ იმ სიამოვნებისათვის, რომელსაც მისი წიგნების კითხვა ანიჭებთო. ეს ხომ უკვე ზედმეტია! და თუ ოდესმე რა-

⁸ Theodor Horschelt. Sein Leben und Seine Werke. S. 88.

⁹ იქვე.

იმე დაწერა კავკასიაზე, მაშინ წინასწარ ვულოცავ!“¹⁰ თეოდორ ჰორშელტის წინასწარმეტყველება, რომ ალექსანდრე დიუმა კავკასიაზე ვერ დაწერდა, ნამდვილად არ გამართლდა. როგორც ცნობილია, ფრანგი მწერლის ნიგნი 1859 წელს პარიზში გამოცა, ხოლო 1861 წელს კი რუსული თარგმანი თბილისშიც გამოქვეყნდა.¹¹

ჰორშელტი აღწერს მაღალი საზოგადოების მიერ მოწყობილ წვეულებებს და იქ გაგონილ ამბებს გადმოგვცემს: „თავად გაგარინის ყოველკვირეულ საღამოს წვეულებაზე შემდეგი სასაცილო ისტორია მოვისმინე. ჩეჩნების ჯგუფი თავს დასხმია მთაში გზაზე მომავალ რამდენიმე აქაური ვაჭრისთვის განკუთვნილ საქონლით დატვირთულ ურემს. ტვირთის დიდ ნაწილს წარმოადგენდა თბილისის ლამაზმანებისთვის განკუთვნილი ბეწვის მუფთები. ჩეჩნებს მსგავსების გამო ქუდები ჰგონებიათ და წვალებით ჩამოუცვამთ თავებზე. ამასობაში მომავალი კაზაკების ჯგუფს დაუფრთხია და სხვა ყველაფერი დაუტოვებიათ და ამ ვითომ ქუდებით იქაურობას გასცლიან“.¹²

როგორც ჩანს, მხატვარი მეტად ნაყოფიერად მოღვაწეობდა თბილისში. 1858 წლის ბოლოსათვის მან დაასრულა ექვსი აკვარელი დედოფლისათვის: „აულ ბეშიდის (Beschid) ქუჩა“, „დატყვევებული ლეკი ქალები“, „ლეკი მხედრების გაქცევა ცეცხლის ალში გახვეული აულიდან მთვარის შუქზე“, „ქართველი მილიციელების გადასვლა აულ ტარატას (Tarata) ცეცხლნაკიდებულ ხიდზე გარდენერისა და შერემეტიევის მეთაურობით“, „ქართული ფორპოსტი“ და „აულ უნჰადასკენ (Unhada) მიმავალი თოვლიანი ხიდი“.

თბილისიდან თეოდორ ჰორშელტი უამრავ წერილს აგზავნიდა სამშობლოში ოჯახის წევრებსა და მეგობრებთან. საინტე-

¹⁰ Theodor Horschelt. Sein Leben und Seine Werke. S. 88.

¹¹ ალ. დიუმა, კავკასია. მოგზაურობის შთაბეჭდილებები. თარგმანი ფრანგულიდან გ. ქიქოძისა. გამომცემლობა „ლიტერატურა და ხელოვნება“. თბილისი. 1964, გვ. 15.

¹² Theodor Horschelt. Sein Leben und Seine Werke. S. 88.

რესოა მეგობარ პეხტთან გაგზავნილი წერილი, სადაც იგი 1858 წლის 4 დეკემბერს გაზეთ „Allgemeine Zeitung“-ის სპეციალურ დამატებაში გამოქვეყნებული არასწორი ინფორმაციის გამო საყვედურობს: „რატომ დანერე, რომ გენერალი ვრეესკი ჩემ გვერდით დაილუბა. ჩემი წერილებიდან ხომ იცი, რომ ჩემგან 50-60 ნაბიჯის მოშორებით იქნა დაჭრილიო“. როგორც ჩანს, თეოდორ ჰორშელტი დიდ მნიშვნელობას ანიჭებდა ომის თითოეულ დეტალს და იმ ინფორმაციას, რომელიც პირადად მას უკავშირდებოდა.

მხატვარმა კავკასიის მეფისნაცვლისგან, თავად ბარიატინსკისგან, მიიღო სარეკომენდაციო წერილი და მისთვის გამოყოფილი კაზაკების თანხლებით 1859 წლის 2 იანვარს, თავადთან გატარებული ახალი წლის ღამის შემდეგ, დატოვა თბილისი. იგი გაემართა ჩეჩნეთში გენერალ ევდაკიმოვის სამხედრო შენაერთისაკენ.

ავტორი აღწერს, რომ საშინელ სიცივესა და ქარში ჩავიდა დუშეთში, რომელიც „პატარა, ღარიბი ქართული ქალაქია და მთების შესასვლელში მდებარეობს“.¹³ დუშეთში განლაგებულია რამდენიმე როტა, რომლებსაც გზების განმენდა და მოვლა ევალებათ. ექსპედიცია უამინდობისა და დიდთოვლობის გამო რამდენიმე დღე დუშეთში გაჩერდა. შემდეგ განაგრძეს გზა და ანანურის გავლით კოპში დაბანაკდნენ. მხატვარი ასე აღწერს გზად ნანახ მთებს: „აქამდე მთები ღამაზ, წარმტაც პანორამას გვთავაზობდა, მაგრამ მხოლოდ მეორე მხარეს გამოჩნდა ამ მთიანი გზის ნამდვილი, ხელუხლებელი, უმშვენიერესი სილამაზე, რომელსაც ვერანაირი კალმით ვერ აღწერ. სხვა მთებიც მინახავს, მაგრამ ასეთი უზარმაზარი მასები, ასე აზვირთებული და ყოველგვარ ვეგეტაციას მოკლებული – არასოდეს“.¹⁴ ექსპედიცია ყაზბეგის, ლარსისა და ბელტას (Belta) გავლით ჩავიდა ვლადიკავკაზში; შემდეგ გზა გააგრძელეს და გაიარეს წლების

¹³ Theodor Horschelt. Sein Leben und Seine Werke. S. 89.

¹⁴ იქვე, გვ. 90-91.

ნინ დაპყრობილი და დამორჩილებული ჩეჩნური აულები. მხატვარი საუბრობს კაზაკების „სტანიცებზე“ და თვით კაზაკების სიმამაცესა და მოქნილობაზე.

თ. ჰორშელტი მოგვითხრობს, რომ ჩადის ქალაქ გროზნაიაში, ხოლო იქიდან ოცდაათი ვერსტის დაშორებით დაბანაკებულ გენერალ ევდაკიმოვის ნაწილში. გენერალმა აული ტაუზენი (Tausen) ცოტა ხნით ადრე მოხერხებულად და დანაკარგების გარეშე აიღო. გერმანელი მხატვარი აღნიშნავს, რომ ამ პუნქტიდან იყო დაგეგმილი შეტევა ვედენოზე (Weddin), შამილის რეზიდენციაზე.¹⁵

თ. ჰორშელტი ყვება შამილის რეზიდენციაზე, აულ დარგოზე, 1845 წელს (Dargo) განხორციელებულ შეტევაზე, რომლის დროსაც თავადმა მიხეილ ვორონცოვმა დანაკარგების გარეშე აიღო აული, დაანგრია ის, მაგრამ უკანა გზაზე ტყეში ჩასაფრებული მტრის გამო სამი გენერალი და სამი ათასი ჯარისკაცი დაკარგა; შამილმა კი დროულად დატოვა დარგო და ვედენოში გამაგრდა.

გერმანელი მხატვარი საუბრობს ქართველი თავადი ქალის, ანა ჭავჭავაძის (დავით ჭავჭავაძის მეუღლე), ბავშვებითურთ ვედენოში, შამილთან ტყვეობის ფაქტზე, რომ ხუთი წლის წინ ისინი რვა თვის განმავლობაში დატყვევებული ჰყავდა და შემდგომ, 1855 წლის 10 მარტს, შამილის შვილში, ჯემალ-ედინში, გაცვალეს. თ. ჰორშელტი საუბრობს რუსი გენერლის ევდოკიმოვის შესახებ, ახასიათებს მას, როგორც განათლებულ და ჭკვიან პიროვნებას, რომელმაც ჯარების წინსვლის ახალი სისტემა შეიმუშავა: ჯარები ნაბიჯ-ნაბიჯ მიიწევენ წინ, გარშემო ტყეებს ჩეხდნენ, ციხესიმაგრეებს აშენებენ და გზები გაჰყავთ.

მხატვარი იხსენებს, რომ 1859 წლის 14 თებერვალს რამდენიმე ჯაშუშს ინფორმაცია მიუტანია: შამილმა ყურანზე დაიფიცა, ვედენოს სიცოცხლის ბოლო წუთამდე დავიცავო. თავისთვის ძვირფასი თეთრი სამოსი შეაკერინა, რომლითაც უნდა

¹⁵ Theodor Horschelt. Sein Leben und Seine Werke. S. 92.

დაეკრძალათ, ასევე ყველა თავის მიუზრდის ფიცი ჩამოართვა, რომ სიკვდილამდე მასთან დარჩებოდნენ.

ჰორშელტი აღწერს, თუ როგორ მიიწვედა წინ რუსის ჯარი, როგორი ნვალებით გადაჰქონდათ ზარბაზნები და იარაღი ჯარისკაცებს და როგორ უახლოვდებოდნენ ვედენოს, რომელიც შამილის მომხრეებს ჰქონდათ გამაგრებული, იქედან ესროდნენ რუსებს და მიახლოების საშუალებას არ აძლევდნენ. რუსები ვედენოს წინ მდებარე აულში დაბანაკდნენ.

თ. ჰორშელტი დანვრილებით აღწერს შტურმს ვედენოზე და აღნიშნავს, რომ შამილის მომხრეები სასტიკ წინააღმდეგობას უწევდნენ რუსებს და სიმაღლეებიდან ისროდნენ. ვედენოს ადგილმდებარეობას მხატვარი შემდეგნაირად აღწერს: „მთის შუაგულიდან ვედენოს მდებარეობა ახლა ზუსტად ჩანდა. მართალია, ის არც ისე ციცაბო მთაზე მდებარეობდა, მაგრამ მეორე მხრიდან ისეთი მიუდგომელი იყო, თითქოს კლდის პლატოზე ყოფილიყოს განლაგებული, რადგან მდინარე ხულხულუ აულის უკან სამ ნაწილად იყოფოდა, რომელთაგან მისი ორი ნაწილი, ღრმა ხევის რომ ქმნიდა, ვედენოს ციცაბონაპირიან კუნძულად აქცევდა, რომელიც თითქოს მხოლოდ მიწაში ჩასმული დიდი ჭიშკრის სიახლოვეს მდებარე ვიწრო გადასასვლელით იყო დაკავშირებული კონტინენტთან. აულის გარშემო აშენებული იყო საფუძვლიანი გამაგრებები დამცავი კალთებითა და მსხვილი ხის თავნანვეტებული მორებისგან გაკეთებული ღობით. გარდა ამისა, შამილის სახლი და მის გარშემო მდებარე სახლები მისი ოჯახისა და დაცვისათვის შემოფარგლული იყო დიდი ოთხკუთხედი მესრით“.¹⁶

რუსების ჯარი დღეების განმავლობაში ცდილობდა აულის აღებას, მაგრამ უშედეგოდ. შემდეგ რუსებს მოუვიდათ ცნობა, რომ შამილმა ვედენო დატოვა და აულის დაცვა თავის შვილ ლაზი მუჰამედს ჩააბარა. 23 თებერვალს რუსებმა დაიკავეს ვედენოს გარშემო მდებარე სიმაღლეები, მაგრამ, დამატებითი ძა-

¹⁶ Theodor Horschelt. Sein Leben und Seine Werke. S. 97.

ლებისა და იარაღის მიუხედავად, აპრილამდე მაინც ვერ აიღეს აული. მხოლოდ 2 აპრილის ვედენოდან გაგზავნილ წერილში ატყობინებს ჰორშელტი თავის მშობლებს, რომ ვედენო შტურმით აიღეს და გენერალი სამი კვირა აპირებს დაასვენოს ჯარი, რათა შემდეგ, სავარაუდოდ, დარგოზე გაილაშქროსო.

ამის შემდეგ მხატვარი გროზნაიაში (Groznaia) ბრუნდება და მშობლებს წერს: „ვედენოს აღებამ აქ, მთელს კავკასიაში, ფურორი მოახდინა, რადგან მთის ხალხები დარწმუნებულები იყვნენ, რომ სახლში გასისხლიანებული თავებით დავბრუნდებით. ეს რომ მომხდარიყო, მაშინ მთელი ჩეჩნეთი ისევ ფეხზე დადგებოდა და წლების განმავლობაში მიღწეული წარმატებები წყალში ჩაიყრებოდა“.¹⁷

ჰორშელტი თბილისში დაბრუნდა და 24 აპრილს დაწერილ წერილში სიამაყით იტყობინება, რომ ვრევესკის მეთაურობით წარმოებულ ლეკურ ექსპედიციაში მონაწილეობისათვის მას წმინდა სტანისლავის მესამე ხარისხის ორდენი მიანიჭეს. მხატვარმა შეიტყო თავად ბარიატინსკისგან, რომ ივნისის შუა რიცხვებში დარგოზე გალაშქრება იგეგმება დალესტინიდან: „ეს თუ გამოვიდა, რაც მეტად სავარაუდოა, მაშინ მარცხენა ფლანგზე მცხოვრები მთის ყველა ხალხი თავიანთ თავისუფლებას დაემშვიდობება“.¹⁸

1859 წლის ივნისში, მამისათვის მიწერილ წერილში ჰორშელტი იტყობინება, რომ 4-5 დღეში ექსპედიციაში მიემგზავრება. მხატვარი ფასანაურის, კობის, ლარსის გავლით ისევ ვლადიკავკაზში ჩადის, მერე ნაზრანში, იქიდან გროზნაიაში და 16 ივლისს უკვე ვედენოდან, რომელმაც ამასობაში ყოველგვარი მნიშვნელობა დაკარგა, ოცდაათი ვერსტის მოშორებით დაბანაკებული ჯარის ნაწილშია. იგი აღწერს, როგორ აიღეს სხვადასხვა დასახლებული პუნქტი და 1 აგვისტოს იმასაც იუწყება, რომ შამილი მიუდგომელ გუნიბში გამაგრდა.

¹⁷ Theodor Horschelt. Sein Leben und Seine Werke. S. 104.

¹⁸ იქვე.

ჰორშელტი აგრძელებს თხრობას, რომ კავკასიის მეფისნაცვლის, თავად ბარიატინსკის მეთაურობით ვედენოს გავლით დალესტანი დალაშქრეს და ანდალალში (Andalal) მდგარ გენერალ ვრანგლის (Wrangl) ნაწილისაკენ გაემართნენ, რათა შემდგომ გუნიბი დაელაშქრათ.

მხატვარი მოგვითხრობს, რომ შეტევა გუნიბზე ყველა მხრიდან დაწყებულია. მართალია, ძნელად მისადგომი მთა იყო, მაგრამ რუსებმა ყველა მხრიდან ალყა შემოარტყეს. შამილი აულ გუნიბში გამაგრდა, მისი მომხრეები სასტიკ წინააღმდეგობას უწევდნენ რუსებს, ჯერ ყვიროდნენ, ვნებდებითო და ჯარისკაცები ახლოს რომ მიდიოდნენ, ხოცავდნენ. მხოლოდ მეოთხე შეტევის შემდეგ შეძლეს რუსებმა მტრის განადგურება. აულს ისე შემოარტყეს ალყა, რომ იქიდან ვერავინ გაიპარებოდა. შამილი, როგორც იქნა, მიხვდა, რომ სხვა გამოსავალი არ ჰქონდა და მიურიდი გააგზავნა რუსებთან მოსალაპარაკებლად. ბარიატინსკის არანაირი პირობების გაგონება არ სურდა და შამილის გამოგზავნილ კაცს დაჰპირდა, რომ შამილს, რომელიც დარწმუნებული იყო, რომ გამოჩენისთანავე მოკლავდნენ, ხელს არავინ ახლებდა. ნახევარი საათის შემდეგ გამოჩნდა შამილი, რომელსაც აქეთ-იქით თავისი ვაჟები და დაახლოებით ორმოცი მიურიდი ედგა. აულის სიახლოვეს იდგა გენერალი ვრანგლი, რომელიც შამილს დახვდა და, როდესაც შამილი ცხენიდან ჩამოქვეითდა, მას მიუთითა, რომ თანმხლებ პირებს უნდა დასცილებოდა და მარტო ხლებოდა თავადს. მისი მარტო დატოვება არ უნდოდათ, მაგრამ საბოლოოდ მხოლოდ მეგობარ იანუსის თანხლებით შამილმა ჯერ ცხენით, ხოლო ბოლო 50 მეტრი ფეხით გაიარა და ოდნავ ამაღლებულ ადგილზე მჯდომ ბარიატინსკისთან მივიდა, თითი მისკენ გაიშვირა და იკითხა: „ეს არის ნამესტნიკიო?“

თ. ჰორშელტი ასე აღწერს შამილს: „შამილი საშუალოზე მაღალი ტანის, გამხდარი კაცია და, თავისი 63 წლისა და მძიმე ცხოვრების მიუხედავად, ჯერ კიდევ სრულიად გამართული დადის. სახე განსაკუთრებულად ნატიფი არ აქვს, მაგრამ დიდი,

მუქნითლად შეღებილი წვერი, აქ რომ თითქმის ყველგან წესია, სქელი წარბები და დიდი თეთრი ტიურბანი, რომელიც ლამაზად აქვს შემოხვეული ბენვის ქუდზე – ეს ყველაფერი წარმოსადგენს სურათს ქმნის. მას შავი ჩერქეზკა ეცვა და მწვანე შიდა კაბა. მისთვის ხანჯლის და დამბაჩის ჩამორთმევა უნდოდათ, მაგრამ თავადმა ბარიატინსკიმ პატივი დასდო და უფლება მისცა, რომ შეიარაღებული ხლებოდა.¹⁹

მხატვარი აღნიშნავს, რომ კაცი, რომელიც ასე დიდხანს შიშის ზარს სცემდა ყველას, ახლა საგრძნობლად შეშინებული იდგა, იქით-აქეთ აცეცებდა თვალებს და ოდნავ კანკალებდა კიდევ. ჯერ კიდევ ბოლომდე არ ესმოდა, რომ პატიმარი იყო და პირობებზე საუბარი უნდოდა, რაზეც ბარიატინსკის უპასუხია, რომ სამი დღის წინ მას საუკეთესო პირობები შეუთავაზებია, შეეძლო საცხოვრებლად წასულიყო, სადაც უნდოდა, ახლა კი პირობებზე ლაპარაკიც ზედმეტი იყო და მას პეტერბურგში, იმპერატორთან, ჩაიყვანდნენ.

გუნების აღების მეორე დღეს მხატვარმა შამილის შვილები და ცოლებიც ნახა. ლაზი მუჰამედს აღწერს, როგორც არაფრისმთქმელი შესახედაობის 23 წლის, მაღალ, სრულიად უწვერო და ავადმყოფური შესახედაობის ახალგაზრდას. მისი 18 წლის ძმას, მოჰამედ შერიფს (მუჰამედ შაფი – დ.კ.) კი მასზე სრულიად უსუსური არსების შთაბეჭდილება მოუხდენია, რომელსაც სქელი წითელი სახე, სქელი ფართო გვერდები ჰქონია. ის ძალიან ნელი ყოფილა და მის მოძრაობებში სიზანტე შეიმჩნეოდა. ჰორმელტი გაცხებულია, რომ ამ ადამიანს დაღესტანში დონ ჟუანის რეპუტაცია აქვსო. ის დასძენს: „ეს ყველაფერი მეორეხარისხოვანია. მეგრძოლების სიმამაცე, მათი ველური, მოუთოკავი შესახედაობა, მათი სოფლები და კლდეები, მათი ბობოქარი მდინარეები, მათი თქმულებები და ისტორიები – ამაშია პოეზია. და მართალია, ბევრი რამ, ახლოდან დანახული, უფერულდება, კავკასია მაინც საოცრებათა ქვეყანად რჩება“.²⁰

¹⁹ Theodor Horschelt. Sein Leben und Seine Werke. S. 111.

²⁰ იქვე, გვ. 112.

1859 წლის 28 სექტემბრის წერილიდან ვიგებთ, რომ ჰორშელტი ისევ თბილისშია და მან შამილის ოთხი არაჩვეულებრივი პორტრეტი დახატა. ასევე დაუხატავს შამილის შვილის, ღაზი მუჰამედის, პორტრეტი, რომელთანაც დამეგობრებულა.

თბილისიდან 1859 წლის 30 ოქტომბერს გაგზავნილ წერილში მხატვარი პეტერბურგში ჩასულ შამილზე ასეთ ისტორიას ყვება: „როდესაც იქ ერთ-ერთ გენერალს მისთვის რჩევები მიუცია, რა უნდა გაეკეთებინა უკეთ, როგორ უნდა გამაგრებულიყო, შამილს უპასუხია: „მართალია, მაგრამ უფალმა ასე ინებაო“. როდესაც გენერალი წასულა, შამილს თავისი თარჯიმნისთვის უკითხავს, ამ გენერალს მაღალი, მნიშვნელოვანი პოზიცია თუ უკავიაო, რაზეც დასტური მიუღია. „სამწუხაროა, რომ გუნიბის აღებას არ ხელმძღვანელობდა, თორემ, სავარაუდოდ, აქ, პეტერბურგში, არ ვიქნებოდიო“, – უთქვამს შამილს“.²¹

1859 წლის ნოემბრის წერილში მხატვარი წერს, რომ მას ვედენოზე და გუნიბზე განხორციელებული თავდასხმისათვის წმინდა ანას ორდენი მიანიჭეს.²²

1860 წლის იანვარში ჰორშელტი უკვე ვლადიკავკაზშია და ექსპედიციაში გამგზავრების წინ გრაფ ორლოვ-დავიდოვთან ცხოვრობს. მხატვარი ვარაუდობს, რომ ეს ექსპედიცია შედარებით წყნარად ჩაივლის, რადგან კავკასიის ხალხები ერთმანეთის მიყოლებით ნებდებიან და რუსებს წინააღმდეგობას მხოლოდ შაჰსულეები უწევენ, რომლებიც სხვა ხალხების მხარდაჭერის გარეშე დიდხანს ვერ გაძლებენო.

თ. ჰორშელტი კმაყოფილებას გამოთქვამს, რომ კარგ დროს ჩავიდა კავკასიაში, რადგან შესაძლებლობა ჰქონდა, ჯერ კიდევ ნამდვილი ომი ენახა.²³

1860 წლის 22 თებერვლის წერილში ჰორშელტი იტყობინება თავადთან, ახლა უკვე ფელდმარშალთან, შეხვედრის თაობაზე,

²¹ Theodor Horschelt. Sein Leben und Seine Werke. S. 112.

²² იქვე, გვ. 113.

²³ იქვე, გვ. 114.

რომელიც პეტერბურგიდან დაბრუნებულია და მხატვარს კარგი ამბავი ჩამოუტანა: მისი ნამუშევრები პეტერბურგში ძალიან მოსწონებიან და პეტერბურგის აკადემიის ნამდვილ წევრად მიუღიათ. 29 თებერვალს მხატვარი პიატიგორსკიდან აგზავნის წერილს, რომელშიც წერს, რომ მარცხენა ფლანგზე დასრულებული ომის გამო იმპერატორს მისთვის სპეციალური მედალი უბოძებია, რომლის ერთ მხარეს იმპერატორის სახელი, მეორე მხარეს კი წლები – 1857, 58, 59 და სიტყვები „ჩეჩნეთისა და დაღესტნის დაპყრობისათვის“ წერია.²⁴

თ. ჰორშელტი შემდეგ პერიოდში გაგზავნილ წერილებში აღწერს კავკასიის მკვიდრ მოსახლეობასთან წარმოებულ ბრძოლებს, მათ ლამაზ აულებსა და ნაყოფიერ მიწებს; თუმცა დასძენს, რომ ადგილობრივები უკვე დიდ წინააღმდეგობას ვეღარ უწევენ რუსებს და ძირითადად ტოვებენ აულებს; შემდეგ გარშემო მდებარე ტყეებიდან ესვრიან და დიდ ზარალს ვერ აყენებენ ჯარს.

7 ივნისის წერილში გერმანელი მხატვარი აღწერს მდინარე ბშეხის (Bschebsch) ახლოს (სადაც ციხესიმაგრე უნდა აშენებულიყო) წარმოებულ ბრძოლებს ადგილობრივ მოსახლეობასთან, რომელსაც დიდი მსხვერპლი მოჰყვა. განსაკუთრებული სიმპატიითაა განწყობილი, მისი ერთ-ერთი საუკეთესო ნაცნობის, საქართველოს მეფეთა გვარის წარმომადგენლის, თავად გრუზინსკის²⁵ მიმართ, რომელიც ამ ბრძოლაში დაღუპულა. თავადი ყველაზე წინ გაჭრილა შაჰსულების წინააღმდეგ წარმოებულ ბრძოლაში და ამ დროს ტყვია პირდაპირ გულში მოხვედრია. „დაჭრილი ვარო“, – უთქვამს, რამდენიმე ნაბიჯიც გაუვლია, მაგრამ იქვე დაცემულა მკვდარი: „ასეთი ლამაზი ადამიანი არასოდეს მინახავს. ნამდვილი ქართველი იყო, საოცრად ძლიერი. ამაში დავრწმუნდი, როდესაც რამდენიმე დღით ადრე დიდ საზო-

²⁴ Theodor Horschelt. Sein Leben und Seine Werke. S. 115.

²⁵ ივანე ბაგრატიონი – დაღესტნის ცხენოსანთა ირეგულარული პოლკის უფროსი.

გადოებაში ბალახზე ვჭიდაობდით. მას არაფერი დაუკარგავს, ჩვენ – კი. ამაზე უფრო ლამაზი სიკვდილი ხომ არ არსებობს: ყველას უყვარდა, სრულიად ახალგაზრდა, 21 წლის, ბრძოლის ველზე დაეცა და მაშინვე მოკვდა – მეტი ადამიანს რა უნდა“.²⁶

ექსპედიცია მდინარე ბშეფშის გასწვრივ გაგრძელებულა. აულების აღებისას მხატვარი დაწვრილებით აღწერს საბრძოლო მოქმედებებს, შემდეგ სოფლების ძარცვას. იგი შენიშნავს, რომ აღებული სოფლების ძაღლები მაშინვე რუსი ჯარისკაცების ერთგულები და თათრების დაუძინებელი მტრები ხდებიან, რასაც იმით ხსნის, რომ მაჰმადიანები ძაღლებს, როგორც უწმინდურ ცხოველებს, არასოდეს ჰკიდებენ ხელს, ხოლო ჯარისკაცები მათ ევროპული მანერით ეფერებიან და ხელს უსვამენ. შემდეგ აღწერილია, თუ როგორ მიდიან ჯარისკაცები ერთ-ერთი აული-საკენ საქონლის წამოსაყვანად. მცირეოდენი ბრძოლის შემდეგ 17 აული გადამწვარია, რუსების ნადავლს კი წამოადგენს 457 სული საქონელი. ამ ბრძოლებში ჰორშელტი ახსენებს რუსების მხარეს მებრძოლ დრაგუნთა ოფიცერს, თავად ერისტოვს (ერისტავი – დ.კ.), რომელიც ბრძოლისას იჭრება და ცხენოსანი კავალერიის კაპიტანს ამელოხვაროვს (ამილახვარი – დ.კ.). ასე, კავკასიელების წინააღმდეგ ბრძოლებით, აღწევს მხატვარი ყუბანამდე და გზადაგზა წერილებს სწერს მშობლებს.

1860 წლის 27 ნოემბერს ჰორშელტი ისევ თბილისშია და მშობლებს ატყობინებს, რომ ჯანმრთელი დაბრუნდა ექსპედიციიდან, თავადმა გულითადად მიიღო. იგი თავადის ორ ცხენს ხატავს.

1861 წლის 25 იანვრის წერილში წერს: „ახლა აქ ნამდვილი ზამთარია. ალბათ, უკვე თოთხმეტი დღე ყველაფერი გაყინულია და გამჭოლი სიცივე და ცივი ქარები სრულიად უკარგავს თბილისის მისთვის დამახასიათებელ სამხრეთულ შარმს“.²⁷

საინტერესოა 1861 წლის 11 მარტს თბილისიდან გაგზავნილი წერილი, სადაც ის თავის მომავალ გეგმებსა და თბილისში

²⁶ Theodor Horschelt. Sein Leben und Seine Werke. S. 124.

²⁷ იქვე, გვ. 137.

არსებულ სიტუაციაზე საუბრობს: „ცოტა ხნის წინ თითქმის 10 გრადუსი ყინვა იყო, ახლა უკვე 18 გრადუსი სითბოა ჩრდილში. არავითარ შემთხვევაში არ ვაპირებ ზაფხულში აქ, სიცხეში, ამოვიბუგო და ალბათ უკვე ექვს კვირაში ლეკურ ხაზზე წავალ, რომ იქ, სრულ სიმშვიდეში, დავასრულო ნახატები, რომლებიც მაშინ, თითქმის სამი წლის წინ, სხვადასხვა ბრძოლის გამო ძალიან ზედაპირულად შევასრულე. ზუსტად ორი წლის წინ, ამ დროს (სამინელებაა, დრო როგორ გარბის!), ვედენოსთან ვიყავით დაბანაკებულები და ახლა, შვიდი დღის წინ, უკვე ჩემი ოცდამეთორმეტე დაბადების დღე ვიზეიმე. თეატრი ახლა დაკეტილია, მთელი მარხვის პერიოდში, და, ამგვარად, ძირითადად მარტო ვზივარ სახლში. მართალია, ბევრი ნაცნობი მყავს თავადის ადიუტანტებს შორის, მაგრამ ძალიან ძნელია, ახალგაზრდა, მხიარულ საზოგადოებაში საღამო ისე გაატარო, რომ ნასვამი არ დაბრუნდე სახლში, ეს კი ჩემს ამჟამინდელ სამუშაოს სულ არ უწყობს ხელს“.²⁸

მეტად მნიშვნელოვანია თ. ჰორშელტის მიერ თბილისიდან 1861 წლის 5 აპრილს გაგზავნილი წერილი, რომელშიც ქალაქის ღარიბი მოსახლეობისათვის ქართველი არისტოკრატიის მიერ მონყობილი საქველმოქმედო საღამოს ამბებია აღწერილი. მართალია, ქართველთა ამ წამოწყებას ის თავისთვის „საუბედუროდ“ მიიჩნევს, მაგრამ მაინც დაწვრილებით აღწერს: „ამ დღეებში საშუალება მომეცა, თავი ჩემთვის სრულიად უცნობ სფეროში მეცადა. აქაურ არისტოკრატიას, საუბედუროდ, იდეა გაუჩნდა, ღარიბების დასახმარებლად ცოცხალი სურათები დაედგა, და, როდესაც ჩანაფიქრის განხორციელებას შეუდგა, მიხვდა, რომ ახლის დაწყება ყოველთვის ძნელია და ჩემი ჩართვა მოინდომეს. ძალიან დელიკატური სიტუაცია იყო. დასაწყისში მხოლოდ საგნები უნდა შემერჩია, შემდეგ ტანსაცმლის ფასონები განმესაზღვრა, შემდეგ – მათი ფერები, შემდეგ კი დეკორაციები უნდა დამეხატა, ამას მოჰყვა სხვადასხვა გადასაადგილებელი

ნივთის შერჩევა, მერე ერთ-ერთ დარბაზში – მოსაწყობი სცენა, შემდეგ – განათება და წარმოდგენა. მიუხედავად იმისა, რომ დაახლოებით 20 ჯარისკაცი მყავდა დამხმარედ, მაინც მერჩივნა, რომ სცენის გარეთა ნაწილის გასალამაზებელი ყოველი ყვავილის ქოთანს და ხალიჩა თვითონ მომერგო. შემდეგ რამდენიმე ბატონმა კოსტიუმები ჩაიცვა, ქალბატონებმა კი გარდერობში მიხმეს, რათა კოსტიუმების მორგებაში დავხმარებოდი, რადგან ფიქრობდნენ, რომ მე თუ არ დავუმაგრებდი თითოეულ პირბადეს ან ნაჭრის კუთხეს, ლამაზი არ იქნებოდა. რადგან, ორი თუ სამი გამონაკლისის გარდა, დაახლოებით ოცი ქალბატონი, ძირითადად – ქართველები, საუცხოო სილამაზით გამოირჩეოდა. საოცრად მონდომებით და ბეჯითად ვეხმარებოდი. ზოგიერთ ადგილას საჭიროზე მეტხანსაც ვყოვნებოდი და სხვა დროს ისეთი მორიდებული და პატივსაცემი თავადის ქალები ვერც კი ამჩნევდნენ, რამდენის უფლებას მაძლევდნენ, რადგან მათ, როგორც ეს თითქმის ყველა ქალს სჩვევია, ეშინოდათ, რომ სხვა მათზე უკეთესი გამოჩნდებოდა. ისიც გასაგები იყო, რომ ბევრი ქალბატონი საკუთარი როლით უკმაყოფილო იყო, ზოგიერთს კი, კომპოზიციის მიხედვით, ზურგით რომ უნდა მდგარიყო, სახით მაყურებლისკენ შებრუნება სურდა. ერთ ახალგაზრდა ქართველ თავადს, რომელსაც მეფე ასირუსი (Accyrus) უნდა განესახიერებინა, კოსტიუმის დასახვეწად ოპერა 'ნაბუქოდონოსორიდან' ვურჩიე ნივთების არჩევა, მან კი „მაკბეტის“ კოსტიუმები უფრო ლამაზიაო! სხვა სურათისთვის, რომელსაც „თობიასს საცოლე მიჰყავს“ ერქვა, მთავარი გმირის შემსრულებელს ვურჩიე, რომ შიშველი ადგილები, მაგალითად, სახე და ხელ-ფეხი ოდნავ მუქად შეეღება, და, ჰოი საშინელება! ფარდის აწევამდე სულ ცოტა ხნით ადრე იგი ზანგივით, უკუნითი შავი, გამოცხადდა. რა თქმა უნდა, ფარდის გახსნა დავაყოვნე და რამდენიმე ჯარისკაცი მივუჩინე ფერის მოსაცილებლად, რომლებმაც ისე გააკრიალეს, თითქოს თოფი ყოფილიყო. ორი მიზეზის გამო არ დავანერინე ჩემი სახელი პროგრამაზე: პირველ რიგში, იმიტომ, რომ მაყუ-

რებლის მიერ სცენაზე გამოძახების შემთხვევაში სცენაზე ვერ ვიმოდრავებდი და თავს დასაცინად გავიხდიდი, მეორეს მხრივ კი, ტაში თუ არ იქნებოდა, თავს უფრო ადვილად დავიძვრენდი. სხვათა შორის, წარმოდგენამ მოწონება დაიმსახურა, ზოგიერთი სცენა ოთხჯერაც კი გაამეორებინეს და ბევრი ფული შეგროვდა ღარიბებისთვის.²⁹

1861 წლის 10 მაისის წერილში ჰორშელტი იტყობინება, რომ 12 ივნისს ყვარელში წასვლას აპირებს თავის მეგობარ თავად ივანე ორბელიანთან, რომელიც იქ დაბანაკებულ ქართულ მილიციას ხელმძღვანელობს. შემდეგ ის 100-200-კაციანი შენაერთით აპირებს რამდენიმე თვის გატარებას აულ ბეშიდში, სადაც უკვე ადრე ვრეესკისტან ერთად იმყოფებოდა, და იქიდან აულ ქიტურის და სხვა ადგილების მონახულებას. ის ძალიან წუხს, რომ ამ ზაფხულს ექსპედიციაში წასვლის დრო არ აქვს, რადგან ერთხელ ექსპედიციაში ყოფნა და თუნდაც წარმოუდგენელი სიძნელეების ნახვა ისევ და ისევ გიჩნის სურვილს, რომ ექსპედიციებში იარო.³⁰

1861 წლის 12 ივნისს ჰორშელტი უკვე ყვარელშია. ის შენიშნავს, რომ სამი წლის განმავლობაში იქ არაფერი შეცვლილა. მხატვარი აღწერს ჭრელ ტანსაცმელში გამოწყობილ შეიარაღებულს მამაკაცებს, რომელთაც მუქი სახის კანი აქვთ და შავად ან ნითლად შეღებილ წვერს ატარებენ. ასხენებს ასევე დატვირთულ ცხენებს, აქლემებს, კამეჩებს, ხალიჩადაგებულ ურმებს, რომლებზეც ბავშვები და ქალები სხედან და დასძენს: „ჩვენთან იარაღის ტარება აკრძალულია და ძაღლებს ალიკაპებს უკეთებენო; ღმერთო ჩემო, აქ კი თავად ექვსი წლის ბიჭს ვერ ნახავთ ხანჯლის გარეშე და რამდენი ხანია, თბილისში ვიცხოვრე, არ გამიგია, რომ რამე უბედურება მომხდარიყო“.³¹ როგორც ჩანს, გერმანელ მხატვარს თბილისში სამწლიანი ცხოვრების შემდეგ

²⁹ Theodor Horschelt. Sein Leben und Seine Werke. S. 138-139.

³⁰ იქვე, გვ. 140.

³¹ იქვე, გვ. 141.

მასზე წარმოდგენა შეეცვალა. თუ ჩამოსვლისას თბილისს საშიშ ქალაქს უწოდებდა, სამი წლის შემდეგ რადიკალურად განსხვავებული და დადებითი მოსაზრება აქვს. 27 აგვისტოს ჰორშელტი თბილისშია. წერილიდან ვიგებთ, რომ იმპერატორი ალექსანდრე მეორე თბილისში აღარ ჩადის, არამედ მარჯვენა ფლანგის მონახულება სურს და მხატვარიც თან უნდა გაჰყვეს. ამიტომ ჰორშელტი ტამანში უნდა წავიდეს, რათა 8 სექტემბერს იმპერატორს დახვდეს. 3 სექტემბერს ჰორშელტი უკვე ტამანშია, იქ ელოდება იმპერატორს და წერს, რომ იმპერატორი აქ დიდხანს არ გაჩერდება, რადგან 18 თუ 20 სექტემბერს უკვე ქუთაისში უნდა ჩასვლა და იქიდან ყირიმში გამგზავრებაო.

მხატვრის შემდეგი წერილი უკვე 1861 წლის 1 ოქტომბერსაა დაწერილი ყირიმიდან. ჰორშელტი შეხვდა იმპერატორს, რომელსაც მხატვარი შეუქია და განსაკუთრებით მისი ბოლო ნამუშევრები მოსწონებია. იმპერატორთან ერთად ჰორშელტს მოუვლია მთელი მარჯვენა ფლანგი, შემდეგ ჩასულან კონსტანტინოვსკაიაში, საიდანაც ფოთში გაემგზავრნენ. იქ სხვებთან ერთად მათ კრუზენშტერნიც დახვედრია. ქუთაისში იმპერატორისთვის ღია ცის ქვეშ გაშლილი უზარმაზარი სუფრა მთელი დღე გადაუღებული წვიმის გამო ჩაშლილა. ქუთაისიდან იმპერატორი ფოთში დაბრუნებულია და იქ დამსხდარან ფრეგატა „თიგერზე“, რომელიც 1854 წელს ინგლისელებისთვის წაურთმევიათ ოდესასთან. შემდეგ დღეს იალტაში ჩავიდნენ. იმპერატორს თეოდორ ჰორშელტი დედოფლისათვის წარუდგენია. მხატვარი აღნიშნავს, რომ იმპერატორს ხალხი ყველგან ზეიმით და აღფრთოვანებით ხვდებოდა.³²

1862 წლის 9 თებერვლის წერილიდან ვიგებთ, რომ 5-6 დღის წინ თბილისში არც თუ ისე პატარა მიწისძვრა მოხდა, რომელიც თვითონ ვერ შეუმჩნევია, რადგან ეძინა. შემდეგ მოუყოლიათ მისთვის და შეშინებია. თბილისსა და ვლადიკავკაზს შორის ზეავი ჩამოწოლილა, 3 კაცი და 10 ცხენი ზეავში დამარხულა. ამავე

³² Theodor Horschelt. Sein Leben und Seine Werke. S. 145.

წერილში აღნიშნავს, რომ ძმებ ორლოვებს მოყვარულთა თეატრი ჩამოუყალიბებიათ, რომლის ერთ-ერთ წარმოდგენაში მას მოსამსახურე უთამაშია, რომელიც ხმას არ იღებდა. მომდევნო დადგმაში გერმანელი მცხობელის განსახიერებას აპირებს, რომელიც ძალიან ცუდად საუბრობს რუსულად და ეს არ გამიჭირდებაო.³³

1862 წლის 10 სექტემბრის წერილში თ. ჰორშელტი ყვება, რომ თბილისში პრინცი ალბერტი, პრუსიის ახლანდელი მეფის ძმა, ჩასულა. მისი ადიუტანტები ჰორშელტს სტუმრობენ, მერე ის მიდის მათთან და სახლში დაბრუნებულს თავად პრინცი სტუმრობს, რომელიც მხატვარს მასთან ერთად ერევანსა და ბაქოში გამგზავრებას სთავაზობს, რაზეც მხატვარი სიამოვნებით თანხმდება.

1862 წლის 8 ოქტომბერს ჰორშელტი ისევ თბილისშია. მხატვარი აღნიშნავს, რომ ბაქო საკმაოდ საინტერესო ქალაქია, სადაც სპარსული არქიტექტურის ძეგლების საინტერესო ჩანახატების გაკეთებაა შესაძლებელი, მაგრამ პრინცს ბევრი დრო არ ჰქონია და ამიტომ ერთი ღირსშესანიშნაობიდან მეორისკენ მიიჩქაროდნენ; უნახავთ მარადიული ცეცხლი და მისი თავყვანის-მცემელი ინდოელები, რომლებიც აქ ხანგრძლივად ცხოვრების გამო იქაურ თათრებს დამსგავსებიან. დღე-ნახევრის შემდეგ მათ ბაქო დაუტოვებიათ და ერევნისკენ გამგზავრებულან. იგი აღნიშნავს, რომ ერევანი ერთ-ერთი ყველაზე საინტერესო ქალაქია, რაც უნახავს. როგორც მისი მონათხრობიდან ვიგებთ, ამინდიც ხელსაყრელი ყოფილა და ორი დღე სრულიად თავისუფალი ხედი ჰქონიათ არარატზე. წერილის ბოლოს დასძენს, რომ პრინცი ქუთაისში მიემგზავრება იმერეთსა და სამეგრელოში სამოგზაუროდ.

1863 წლის 27 იანვარს მხატვარი უკვე პეტერბურგიდან გზავნის წერილს გერმანიაში. მას თბილისიდან მოსკოვამდე (ვლადიკავკაზში ერთი დღე-ღამის ჩათვლით) რვა-ნახევარი დღე

³³ Theodor Horschelt. Sein Leben und Seine Werke. S. 146.

მოუწოდებია, რადგან ძალიან სწრაფად უვლია. თეოდორ ჰორშელტს მოსკოვიც ძალიან მოსწონებია, ერთი ღამე გრაფ ვორონცოვ-დაშკოვთან გაუთენებია მამულში და მერე გამგზავრებულა პეტერბურგში. 1863 წლის 23 თებერვლის წერილში აღწერს, რომ აუდიენციები ჰქონდა დიდ თავად მიხეილთან, რომელსაც მასთან ერთად ისევ კავკასიაში წასვლა შეუთავაზებია, რაზეც ჰორშელტს თავაზიანად უარი უთქვამს. იმპერატორთან აუდიენციასაც ძალიან კარგად ჩაუვლია. იგი აღნიშნავს, რომ იმპერატორი ძალიან აქებდა და ორჯერ ხელიც კი ჩამოურთმევია.

წიგნში მოთავსებული ბოლო ორი წერილი დაწერილია გერმანიაში 17 და 31 მარტს: პირველი – ბერლინში, ხოლო მეორე – ვაიმარში, სადაც თ. ჰორშელტი შეხვდა თავად ბარიათინსკის და რამდენიმე დღე მასთან გაატარა.

ასე დამთავრდა გერმანელი მხატვრის ბრძოლებში და ხატვაში განვლილი ოთხწლიანი მოღვაწეობა კავკასიაში. მიუხედავად აქ წარმოებული ბრძოლებისა, იგი ამბობდა: „კავკასია მაინც საოცრებათა ქვეყანად რჩება“.³⁴

თეოდორ ჰორშელტმა სამშობლოში დაბრუნების შემდეგ შექმნა მრავალი ნამუშევარი, რომლებშიც, უწინარეს ყოვლისა, ასახა კავკასიაში მიმდინარე საომარი მოქმედებები. მას დაგეგმილი ჰქონდა კავკასიაში დაბრუნება, მაგრამ ველარ მოახერხა. 1870 წელს მხატვარი გაემგზავრა მოკლე დროით სტრასბურგში, 1871 წლის 3 აპრილს კი დიფტერიით გარდაიცვალა მიუნხენში.³⁵

„ჩეჩნეთისა და დაღესტნის დამპყრობი“ – ასე შეგვიძლია ვუწოდოთ გერმანიიდან 1858 წელს კავკასიელი ხალხის წინააღმდეგ საბრძოლველად ჩამოსულ ახალგაზრდა ხელოვანს, რომლის ჩანაწერებსა თუ ნახატებში უდიდესი ადგილი კავკასიურ ომს უკავია. იმდროინდელი კავკასიით მხატვრის ასეთი დაინტერესება შემთხვევითი არაა. ევროპა მე-19 საუკუნის დასაწყისი-

³⁴ Theodor Horschelt. Sein Leben und Seine Werke. S. 112.

³⁵ XIX-XX საუკუნეების გერმანელი მხატვრები საქართველოში. საქართველოს ეროვნული მუზეუმი. თბილისი. 2011, გვ. 37.

დან განსაკუთრებულ ყურადღებას იჩენდა ამ რეგიონის მიმართ. დასავლეთის პრესაში უხვად იბეჭდებოდა სტატიები და კორესპონდენციები კავკასიაში მიმდინარე პროცესების შესახებ, გამოიცემოდა არაერთი წიგნი, რომელიც ევროპელ მკითხველს რეგიონის წარსული თუ მიმდინარე მოვლენების შესახებ აწვდიდა ცნობებს.

საინტერესოა, რატომ იბრძოდა ასე თავდაუზოგავად ეს უცხოტომელი თავისუფლებისა და დამოუკიდებლობისათვის მებრძოლი კავკასიელი ხალხის წინააღმდეგ? მისი ვიზიტი რომ მხოლოდ მხატვრის მოგზაურობა არ იყო, ეს ნათლად ჩანს მისი ჩანაწერებიდან და წერილებიდან. მან კავკასიიდან წაიღო უამრავი ეთნოგრაფიული მასალა: სამოსი, იშვიათი იარაღი, რომლებიც თვით კავკასიასა და სპარსეთში რარიტეტებს წარმოადგენდა, ჩანახატები, ესკიზები. სამშობლოში დაბრუნებული მხატვარი ენერგიულად შეუდგა ხატვას და არაერთი გამოფენა მოაწყო ევროპის დიდ ქალაქებში. მისი ნახატები და ჩანაწერები უმნიშვნელოვანეს წყაროს წარმოადგენს კავკასიის ისტორიის შესწავლისათვის.

თეოდორ ჰორშელტი – ჩერქეზები

თეოდორ ჰორშელტი – შამილის დატყვევება

თავი V

ერნსტ ჰეკელის წერილები კავკასიაში მოგზაურობის შესახებ¹

1897 წელს საქართველოში გერმანელმა ზოოლოგმა ერნსტ ჰეკელმა (1834-1919) იმოგზაურა. მისი ერთადერთი და რამდენიმეკვირიანი მოგზაურობა რუსეთში 1897 წლის ზაფხულში პეტერბურგში ჩატარებულ გეოლოგთა მე-7 საერთაშორისო კონგრესს უკავშირდება. კონგრესი საკმაოდ გადატვირთული ყოფილა ოფიციალური მიწვევებითა და სხვა ღონისძიებებით, რამაც ჰეკელს მოსკოვში მარტო გამგზავრება გადააწყვეტინა. იქიდან კი ის პროფესორებთან – ი. ვალტერთან² და გ. ბიომთან³ – ერთად თბილისში გაემგზავრა. სწორედ ამ მოგზაურობის შესახებ მოგვითხრობს ცნობილი პროფესორი ახლობლებისათვის გაგზავნილ წერილებში, რომლებიც ქართული ისტორიოგრაფიისათვის უცნობ წყაროს წარმოადგენს.

ერნსტ ჰეკელის რჩეული წერილები, რომელიც დამუშავებულია გეორგ უშმანისა და კურტ ვედეკინდის მიერ, გამოცემულია 1972 წელს იენის ფრიდრიხ შილერის უნივერსიტეტში.⁴ გამომ-

¹ ე. ჰეკელის შესახებ ე.რაისნერთან თანაავტორობით გამოქვეყნებულია მოხსენების თეზისი თემაზე „კავკასიის გავლით თბილისში (ერნსტ ჰეკელის წერილების მიხედვით)“. იხ.: მე-2 საერთაშორისო სიმპოზიუმის „ქართული ხელნაწერი“ მოხსენებათა თეზისები, თბილისი, 2013, გვ. 180-181 (ქართულ ენაზე), გვ. 330-331 (ინგლისურ ენაზე). მოხსენების სახით პირველად გამოიცემა ჩემ მიერ.

² იოჰან ვალტერი (1860-1937) – გეოლოგიის პროფესორი იენასა და ჰალეში.

³ გეორგ ბიომი (1854-1913) – გეოლოგიისა და პალეონტოლოგიის პროფესორი ფრაიბურგში.

⁴ Über den Kaukasus nach Tiflis, Ausgewählte Reisebriefe von Ernst Haeckel, Bearbeitet von G. Uschmann und K. Wedekind, Jenaer Reden und Schriften, Friedrich-Schiller-Universität, 1972.

ცემლები აღნიშნავენ, რომ „ჰეკელი მოგზაურობდა არა მარტო როგორც მეცნიერი და მკვლევარი, არამედ ასევე როგორც ხელოვანი, ხოლო ხშირად, უბრალოდ, სამოგზაუროდ მიდიოდა სხვა ქვეყანაში. ამ მოგზაურობის დამადასტურებელი საბუთებია უამრავი ჩანახატი, აკვარელები და ძალიან საინტერესო ჩანაწერები, რომლებსაც დღესაც არ დაუკარგავს მიმზიდველობა“.⁵

გერმანელი მეცნიერი პირველ წერილში აღნიშნავს იმ დიდი სიხარულის შესახებ, რომელიც კავკასიის არაჩვეულებრივი მთების ხილვას გამოუწვევია ცხელი სტეპის შეუსვენებლივ, ჩქარი ტემპით 55-საათიანი დამღლელი მგზავრობის შემდეგ: „უკაცრიელი სტეპის მოსაბეზრებელი ლანდშაფტი შეიცვალა და გამოცოცხლდა: აქ ვნახეთ მომთაბარე თათრების, ყალმუხების კარვების ბანაკები, აქლემები, რემები, ნახირები, ფარები; თივით გადახურული ქოხები, აღმოსავლურად ჭრელი ტანსაცმლის დეკორაციები და ა.შ.“⁶

საოცრად დაღლილ მგზავრებს ორშაბათს, 6 სექტემბერს, საღამოს რვა საათზე, ვლადიკავკაზში რკინიგზის ბოლო პუნქტამდე მიუღწევიათ და „Hotel de France“-ში საკმაოდ კარგი ლამის გასათევია მოუძებნიათ.

7 სექტემბრის წერილში ჰეკელი აღნიშნავს, რომ ვლადიკავკაზში მოგზაურები პეტერბურგიდან წამოღებული სარეკომენდაციო წერილით პოლიციის დირექტორთან მისულან, რომელსაც საკმაოდ გულთბილად მიუღია და რჩევები მიუცია. მანვე, ჯერ კიდევ მრავალრიცხოვანი ყაჩაღებისაგან თავდაცვის მიზნით, იარაღის ტარების უფლება მისცა მოგზაურებს, შეაძენინა რევოლვერი და ტყვია-წამალი; ვლადიკავკაზიდან თბილისამდე დაუქირავა მსუბუქი ოთხადგილიანი ეტლი, რომელსაც 4 დღეში მომსახურებისათვის 55 რუბლი, ჯიბის ფულად კი 5 რუბლი გადაუხადეს.

⁵ Über den Kaukasus nach Tiflis, Ausgewählte Reisebriefe von Ernst Haeckel, Bearbeitet von G. Uschmann und K. Wedekind, Jenaer Reden und Schriften, Friedrich-Schiller-Universität, 1972

⁶ იქვე, გვ. 82.

გერმანელი მოგზაური აღნიშნავს, რომ არაჩვეულებრივი იყო საუკეთესო ამინდში ღია ეტლით ოთხი დღე კავკასიაში მოგზაურობა. ეს მოგზაურობა მისი მოგონებებიდან ერთ-ერთი ყველაზე საინტერესო ყოფილა. მოგზაურობისას ყაჩაღები არ შეხვედრიათ. ისინი გეოლოგიურად საინტერესო თითოეულ ადგილზე ჩერდებოდნენ და მთის ფორმაციასა და ფლორას სწავლობდნენ. ამ მოგზაურობისას ერნსტ ჰეკელს შეუსრულებია 6 შედარებით დიდი აკვარელი და ბევრი პატარა ჩანახატი.

ჰეკელი დაწვრილებით აღწერს კავკასიაში, კერძოდ, ლარსში, პატარა საფოსტო სადგურში, გატარებულ პირველ ღამეს, რომელიც საკმაოდ რომანტიკული ყოფილა. მოგზაურებმა ღამე სოფლის ქარვასლაში გაატარეს. ეზოს ერთ კუთხეში მდებარე პატარა ოროთახიანი ქოხის ერთ-ერთ ოთახში თივიან ხის საწოლებზე სამი მოგზაური ერთმანეთის გვერდით გაშლილ პლედეზე მოთავსებულა. დიდი სამოვარის ზუზუნში ძალიან მხიარული საღამო გაუტარებიათ. ჰეკელი 1000 მეტრზე უფრო მაღალი კლდოვანი მთებით შემოფარგლული ლარსის ულამაზესი მდებარეობით მოხიბლულა.

მოგზაურებმა 8 სექტემბერს, დილის 9 საათზე გეზი ყაზბეგისკენ აიღეს. როგორც ჰეკელი აღნიშნავს, გაიარეს „ველური დარიალის ხეობა“. ხეობაში გამავალი გზა $\frac{1}{4}$ საათის სავალია და შვეულ კლდეებს შორის 1600 მეტრის სიმაღლეზე გადის. მის გვერდით ველური მდინარე თერგი მოედინება. ხეობის გასასვლელში მდებარეობს ფორტი. ხეობის არეალი ფართოვდება და უცვბო ჩნდება ყაზბეგის თოვლით დაფარული მაღალი მწვერვალი, მის ზევით დედდორაკის მყინვარის (Djewdorak-Gletschers) ყინულის კედელი.⁷ შუადღით სოფელ ყაზბეგში, ერთ პატარა სასტუმროში, დაბინავებულან, სადაც კარგი ოთახები მიუციათ. საინტერესო სანახაობა ყოფილა რუსი პრინცესას ეტლების გრძელი რიგითა და კაზაკების ესკორტით გავლა. ნაშუადღევს ჰეკელს ყაზბეგის ორიგინალური ეკლესიის ერთი აკვარელი დაუხატავს.

⁷ Über den Kaukasus nach Tiflis, გვ. 83.

გერმანელ მეცნიერს 8 სექტემბრის წერილის კიდეზე გაკეთებული აქვს მინაწერი: „კვირა, 12.9.97. თბილისი საოცრად ლამაზი და საინტერესოა!“⁸

8 სექტემბერს ყაზბეგში, დღის მეორე ნახევარში, 4-7 საათამდე, მოგზაურები ძველ მონასტერთან ასულან, რომელიც უღელტეხილის სადგურიდან 450 მეტრ სიმაღლეზე მდებარეობდა. როგორც ჰეკელი აღნიშნავს, მონასტრის დაბლა მდებარე სოფელში ქართველი ბავშვები ცეკვავდნენ და მათ გზაზე აცილებდნენ. მეცნიერი აღფრთოვანებულია ყაზბეგის თოვლიანი მწვერვალისა (5040 მეტრი) და გრძელი მყინვარების ხედებით; ასევე ეკლესიით, რომელსაც საოცარს უწოდებს.

9 სექტემბრის⁹ წერილიდან ვიგებთ, რომ მეცნიერები ყაზბეგიდან მღეთის მიმართულებით გამგზავრებულან. გადასულან კავკასიის უღელტეხილზე, 2790 მეტრის სიმაღლის ჯვრის მთაზე (Krestowaja-Gora). ჰეკელი აღწერს მთელი მოგზაურობის ყველაზე საინტერესო ნაწილს: „სამხრეთით 7 მაღალი ვულკანის, „შვიდი ძმის მთების“ ლამაზი წითელი ფერდობები. მაღლა უღელტეხილზე ერთადერთი სადგური პატარა სახლით, ობელისკით და ჯვრით. საოცრად ლამაზი დაშვება გუდაურსა და მღეთაში უამრავი სერპენტინით. გავიარეთ ფართო გზა, განთქმული ქართული სამხედრო გზა (200 ვერსტია ვლადიკავკაზიდან თბილისამდე = 40 მილს), რომელიც 1863 წელს დაამთავრეს კავკასიის დაპყრობის შემდეგ და რომელიც ჩვენი ალპების გზებს სილამაზით ვერ შეედრება. მართალია, კავკასიონი უფრო მაღალია და ველური, ვიდრე შვეიცარიული და გერმანული ალპები, მაგრამ ბევრად უფრო ერთფეროვანი. მყინვარები ძალიან განელილია, იშვიათად გვხვდება ტბები და ჩანჩქერები. შიშველი კლდოვანი მთების უმეტესი ნაწილი თითქმის დაუსახლებელი ჩანს. ცოტაა ტყეები. კავკასიონის სამხრეთის ფერდობი ნაკლებად საინტერესოა, ვიდრე ჩრდილოეთის ფერდობი“.¹⁰

⁸ Über den Kaukasus nach Tiflis, გვ. 83.

⁹ ამ დღეს ე. ჰეკელმა დახატა სამი აკვარელი, 6 ჩანახატი გააკეთა და ვრცელი წერილი დაწერა (1, გვ. 92).

¹⁰ Über den Kaukasus nach Tiflis, გვ. 83-84.

ჰეკელი აღნიშნავს, რომ სადგურ მლეთაში უნახავთ კაზაკების ბანაკი. დასწრებიან სამხედრო შენაერთის სალამოს ლოცვას მრავალხმიანი სიმღერებით, რომელიც საზეიმო ხასიათის ყოფილა. მოგზაურებს ღამე ძალიან ცუდად გაუტარებიათ, რადგან წინანდელთან შედარებით, უფრო დიდ და სისხლმონყურებულ ბალღინჯოებიან ჭუჭყიან სანოლებში მოუწიათ დაძინება.

10 სექტემბერს მლეთადან თბილისში მოგზაურობას ჰეკელი ხანგრძლივს უწოდებს. დღის პირველ ნახევარში დაბლა ეშვებოდნენ ღამაში გზით არაგვის ხეობაში. გერმანელი მეცნიერი გზაზე ნახა ფოთლოვან ტყეებს ტიურინგიის ტყეებს ამსგავსებს. შუადღეზე ანანურთან რამდენიმესაათიანი შესვენებისას მას ძველი ციხესიმაგრის აკვარელი დაუხატავს. შემდეგ საოცრად ცივ, ქაფიან მდინარეში უბანავიათ. ნაშუადღევს კი გზა გაუგრძელებიათ და სალამოს 9 საათზე მცხეთაში ჩასულან. ჰეკელი აღნიშნავს, რომ საქართველოს ძველი დედაქალაქი ახლა ღარიბი სოფელია, ძალიან ღამაში ციხესიმაგრით იქ, სადაც არაგვი მტკვარს ერთვის. მცხეთიდან მოგზაურები თბილისში ნახევარ საათში მატარებელით ჩასულან.

11-დან 14 სექტემბერის ჩათვლით თბილისში გატარებული ოთხი დღე მოგზაურებისათვის ძალიან საინტერესო და სასიამოვნო ყოფილა. ე. ჰეკელი აღნიშნავს: „მართალია, კავკასიის ეს ძველი დედაქალაქი ახლა ძალიან განსხვავდება იმ სურათისაგან, ბოდენშტედტმა¹¹ 50 წლის წინ რომ დახატა, მაგრამ ქალაქი ძალიან მრავალფეროვანია. თბილისი (100.000 მცხოვრებით) ახლა კავკასიის გენერალ-საგუბერნატოროს, რუსეთის სომხეთის დედაქალაქია,¹² ჩრდილოეთის ნაწილი რუსულია, სა-

¹¹ მწერალი და მთარგმნელი ფრიდრიხ ფონ ბოდენშტედტი (1819-1892) თბილისში 1843-1845 წლებში გიმნაზიის მასწავლებელი იყო. ჰეკელს მისი „კავკასიის ხალხები“ (1848) და „ათას ერთი ღამე აღმოსავლეთში“ (1850) ჰქონდა წაკითხული – იხ.: Über den Kaukasus nach Tiflis, გვ. 93.

¹² Hauptstadt von Russ. Armenien, dem General-Gouvernement Kaukasus - გაურკვეველია ტერმინი „რუსეთის სომხეთის დედაქალაქი“. ავტორს არასწორი ინფორმაცია აქვს მიწოდებული.

მხრეთის ნაწილი – სრულიად აღმოსავლური. ქალაქი მტკვრის ხეობაში მდებარეობს და გარშემორტყმულია 700 მეტრის სიმაღლის მოშიშვლებული მთებით, რომლებიც 2 საათის სიგრძის და 1/2 საათის სიგანისაა. ძალიან ცხელა! ღამე 20 გრადუსი იყო. აგვისტოში ტემპერატურა 51 გრადუსამდე ასულა ჩრდილში! ამ დროს ქალაქი დაცარიელებულია, რადგან ყველა შეძლებული ადამიანი მთებში აფარებს თავს. გვითხრეს, რომ აქ ზამთარი ძალიან სასიამოვნო არისო“.¹³

11 სექტემბერს ერნსტ ჰეკელი სასტუმრო „ლონდონში“ გერმანელ ქალბატონ რისტერთან გაჩერებულა. კავკასიაში გატარებული ცუდი ღამეების შემდეგ ეს ძალიან სასიამოვნო ყოფილა.

თბილისში ოთხი დღე ჰეკელს დოქტორ იოჰანეს ბარხუდარიანის¹⁴ ლამაზ ადგილას მდებარე სახლში ძალიან სასიამოვნოდ გაუტარებია. ის გერმანელი მეცნიერის ძველი, ერთგული მონაფე ყოფილა, რომელიც 3 წელი სწავლობდა იენაში და დისერტაცია იქ დაუცავს. ბარხუდარიანი სკოლა-პანსიონატის დირექტორად მუშაობდა. ჰეკელი აღწერს ასევე სტუმრობას გერმანელ კონსულ ჰოპმანთან¹⁵ და გიმნაზიის დირექტორ დრბოლასთან.¹⁶

ნაშუადღევს ბაზრებში გაუვლიათ, რომელსაც ჰეკელი უცნაურს უწოდებს. ბაზრებს მისთვის ტუნისი, დამასკო და კაირო გაუხსენებია. ძალიან ლამაზი საღამო გაუტარებიათ მთაზე მდებარე ბოტანიკურ ბაღში, „საიდანაც არაჩვეულებრივი ხედია ხეობაზე და თბილისზე. ლამაზი ილუმინაცია. სავსე მთვარის შუქზე 11 საათამდე გარეთ ვისხედით“.¹⁷

12 სექტემბერს დილის 9 საათზე ჰეკელი თბილისის გარნიზონის ეკლესიაში გალობით ჩატარებულ საზეიმო ღვთისმსა-

¹³ Über den Kaukasus nach Tiflis, გვ. 84.

¹⁴ სავარაუდოდ, ოვანეს ბარხუდარიანი, რომლის ბიოგრაფიასაც ვერ მივაკვლიეთ.

¹⁵ გერმანელი კონსულის ჰოპმანის ბიოგრაფიულ ცნობებს ვერ მივაკვლიეთ.

¹⁶ გიმნაზიის დირექტორ დრბოლას ბიოგრაფიულ მონაცემებს ვერ მივაკვლიეთ.

¹⁷ Über den Kaukasus nach Tiflis, გვ. 85.

ხურებას დასწრებია. მოგზაურები 10-დან 2 საათამდე დოქტორ რადეს¹⁸ დაარსებულ კავკასიის მუზეუმს სტუმრობდნენ. გერმანელი მეცნიერი აღნიშნავს, რომ მუზეუმს არაჩვეულებრივი ექსპონატები აქვს, რომელიც სრულ სურათს ქმნის კავკასიის ყველა სფეროდან: გეოლოგიიდან, ბოტანიკიდან, ზოოლოგიიდან, ეთნოგრაფიიდან.

3-დან 6 საათამდე შეხვედრა ჰქონდა გიმნაზიის დირექტორ დრბოლასთან, დოქტორ ჰანთან¹⁹ და სხვა რამდენიმე მასწავლებელთან. სალამოს ისეირნეს თბილისის განათებულ ქუჩებსა და ბაზრებში. შემდეგ ბარხუდარიანთან, ბიომთან და ვალტერთან ერთად თურქულ აბანოსაც ეწვივნენ. ჰეკელი აღნიშნავს, რომ აბანოში მასაჟსაც აკეთებდნენ.

13 სექტემბერს, დღის პირველ ნახევარში, მოგზაურები ბაზრებში სეირნობდნენ. „ჭრელი აღმოსავლური აურზაური“ – ასეთ შეფასებას აძლევს ბაზრებს ჰეკელი. ამას მოჰყვლია რამდენიმე სომხის სახლში სტუმრობა; სადღილი ბარხუდარიანთან, გიმნაზიებისა და სკოლების დირექტორებთან და დოქტორ ჰანთან ერთად. სალამოს ვიზიტით ესტუმრნენ დოქტორ ჰანს

¹⁸ გუსტავ რადე (1831-1903), დიდი კვლევითი მოგზაურობების (მათ შორის, აღმოსავლეთ ციმბირში და ამურის მხარეს) შემდეგ 1863 წლიდან ტიფლისში ცხოვრობდა და იქ დააარსა კავკასიის მუზეუმი. შემდგომში რადემ რუსეთის მთავრობის დავალებით იმოგზაურა კასპიის რეგიონში და ჩრდილოეთ ხორასანში, სადაც მას თან ახლდა ჰეკელის დოქტორანტი (1884) და ყოფილი ასისტენტი (1884-1885) ალფრედ ვალტერი (1860-1890), – იხ.: Über den Kaukasus nach Tiflis, გვ. 93.

¹⁹ კარლ ჰანი – 1874-1906 წლებში იგი იყო თბილისის ვაჟთა პირველ გიმნაზიაში გერმანულ და ბერძნულ ენების მასწავლებელი, 1906-1909 წლებში – ქალთა პირველი გიმნაზიის დირექტორი, 1909 წლიდან ისევ მსახურობდა ვაჟთა პირველ გიმნაზიაში. ის აქვეყნებდა აგრეთვე ნაშრომებს საქართველოსა და კავკასიის შესახებ. – იხ.: მ. შოშიაშვილი, თბილისის გერმანული გაზეთი - „კავკაზიზე პოსტ“ (1906-1921). იხ.: საქართველო და ევროპის ქვეყნები (პოლიტიკური, ეკონომიკური, კულტურული ურთიერთობები), V, თბილისი, მეცნიერება, 1991, გვ. 49.

ოჯახში, ჩრდილო-დასავლეთით მაღალ მთაზე მდებარე ვილაში. ოჯახში ინახებოდა დოქტორ ჰანის სიმამრის, ფონ ფრანკენის,²⁰ დახატული კავკასიის ლანდშაფტის ლამაზი სურათები.

14 სექტემბერს დღის პირველ ნახევარში ჰეკელი ისევ ათვალიერებს კავკასიის მუზეუმს. ნაშუადღევს კიდევ ერთხელ ბარხუდარიანთან და დრბოლასთან ერთად ბოტანიკურ ბაღში მიირთმევენ ჩაის გამოქვაბულში. მისი თანამგზავრები, პროფესორები ვალტერი და ბიომი, სალამოს ბაქოში გაემგზავრნენ. ჰეკელი მათ არ გაჰყოლია ხანგრძლივი მგზავრობისა და ერთფეროვანი ლანდშაფტის მიზეზით.

15 სექტემბერს თბილისიდან ბორჯომში (Borschoni – ბორშონი, ასე უწოდებს ჰეკელი – დ.კ.) მატარებლით, მტკვრის ლამაზ ხეობაზე გავლით, 8 საათში ჩასულა. ძალიან ლამაზი ყოფილა მგზავრობა მტკვრის ხეობაში: მარჯვნივ (ჩრდილოეთით) დიდი კავკასიონის ჯაჭვი თავისი თოვლიანი მწვერვალებით – ყაზბეგით, იალბუზით. მარცხნივ (სამხრეთით) – პატარა კავკასიონის დაბალი მთები, მჭიდროდ დაფარული ჭრელი ფოთლოვანი ტყეებით (ცაცხვები, მუხები, იფნები, არყის ხეები). ბორჯომის სადგურში მისი აღმატებულება, საიდუმლო მრჩეველი, დოქტორი გუსტავ რადე დახვედრია. საინტერესოა რადეს ჰეკელისეული დახასიათება: „ძალიან უცნაური პიროვნება, ჭკვიანი და ხელოვანის ფანტაზიით აღსავსე. დანციგელი სკოლის მასწავლებლის შვილი პეტერბურგში დიდ თავად მიხაელს დაუახლოვდა, რომელსაც დროდადრო თანამგზავრობასაც უწევს. დიდხანს იმოგზაურა ცენტრალურ აზიაში და თბილისში არაჩვეულებრივი კავკასიის მუზეუმი დააარსა, რომელსაც, მისი წყალობით, გენიალური ექსპონატები აქვს. 5 წლის წინ რადე იენაში იყო და

²⁰ პაულ ფონ ფრანკენი (1818-1884) – გერმანელი მხატვარი, თბილისში ცხოვრობდა 1853-1861 წლებში. ფრანკენმა მთელი თავისი მხატვრული მემკვიდრეობა მეუღლეს, ჰელენე კიუბერ-ფრანკენს უანდერძა, რომელმაც ის თბილისში ჩამოიტანა; იხ.: XIX-XX საუკუნეების გერმანელი მხატვრები საქართველოში – საქართველოს ეროვნული მუზეუმის კოლექცია, თბილისი, 2011, გვ. 30-35.

ჩემთან ერთად ძალიან მხიარული საღამო გაატარა ტყეში. ახლა დიდი თავადის ნიკოლაუს მიხაილოვიჩის ულამაზეს სასახლეში ცხოვრობს“. ²¹ საღამოს გასატარებლად რადეს დიდი თავადის სახელით დაუპატიჟებია ჰეკელი და პროფესორი იაკობსტალი. ²² როგორც წერილიდან ირკვევა, დიდი თავადი თბილისთან მიმდინარე მანევრებს ესწრებოდა და მეორე დღეს დეპეშა გაუგზავნია ჰეკელისათვის ქუთაისში, სადაც სინანულს გამოხატავდა, ჩამოუსვლელობის გამო. დიდი თავადის ნაცვლად მათ პატივი დასდო მისმა მდივანმა, დოქტორმა ზივერსმა. მათ მოინახულეს მინერალური წყლები, ქიმიური ლაბორატორია და სამკურნალო აბაზანები. ჰეკელი აღნიშნავს, რომ სასახლე ძალიან ლამაზ პარკში მდებარეობს. „სასახლის მოწყობილობაც ძალიან ლამაზია; ლამაზი სურათები! ჩვენ ოთხნი ძალიან მხიარულად ვისხედით შუალამემდე თავდურ სუფრასთან. რადე (ძალიან ენამოსწრებული და ფანტაზიით სავსე) საინტერესო ისტორიებს ყვებოდა“. ²³ ღამე ბორჯომში საკმაოდ ცუდ ოთახში გაუტარებია, სადაც 8 დიდი ბაღლინჯო მოუკლავს. სასტუმროს ღირებულება კი 4 რუბლი ყოფილა.

გერმანელი მეცნიერი 16 სექტემბერს ბორჯომიდან ქუთაისში გაემგზავრა (11-5 სთ.). „ქუთაისი (Cytaea, ძველი კოლხიდა (?), იმერეთის დედაქალაქი (ადრე კოლხიდა) ულამაზესად არის განლაგებული ფართო, სწრაფი მდინარე რიონის ნაპირზე, აღმოსავლეთით და ჩრდილოეთით დაცულია კავკასიონის წინა მთებით, სამხრეთით და დასავლეთით ძალიან ნაყოფიერი დაბლობია (Vega Granada-ს მსგავსი). ვეგეტაცია არაჩვეულებრივია, სულ სამხრეთით სმირნასა და სირიას ჰგავს. მდიდარია წყლით. გამონაკლისის სახით “Hotel de France” (შვეიცარიელი დიასახლისი) კარგი სასტუმრო გამოდგა. ქუთაისი მთლიანად აღმოსავლუ-

²¹ Über den Kaukasus nach Tiflis, გვ. 86.

²² იოჰან ედუარდ იაკობსტალი (1839-1902) - პროფესორი ბერლინის ტექნიკურ უმაღლეს სასწავლებელში - იხ.: Über den Kaukasus nach Tiflis, გვ.93.

²³ Über den Kaukasus nach Tiflis, გვ. 86-87.

რია, თითქმის ბრუსას მაგონებს. ბევრი ლამაზი ბაღია კვიპაროსებით, ჭადრებით, მუხეებით. ბაზრები ძალიან ჭრელია, როგორც თბილისში“,²⁴ – ასე აღწერს ჰეკელი ქუთაისს.

17 სექტემბერს ჰეკელი ისევ ქუთაისშია. „რა არაჩვეულებრივია! დღის პირველ ნახევარში ექსკურსია ეტლით მონასტერ გელათში, რომელიც ტყით დაფარულ მთაზე ქალაქიდან 2 საათის სავალზე მდებარეობს. ლამაზი მგზავრობა „კოლხეთის განთქმულ მარადმწვანე ტყეებში“, რომლებიც სავსეა საოცრად მოყვავილე აზალეებით, როდოდენდრონებით, კლემატისებით, მაცვლის ბუჩქებით, სვით, გარეული ვაზით და ა.შ. სუბტროპიკული ვეგეტაცია, ყველაზე ლამაზი მთელი ამ მოგზაურობის მანძილზე. ძველი მონასტრიდან (მე-11 საუკუნე) ძალიან ლამაზი ხედი დაბლობებზე და კავკასიის მთის ჯაჭვზე. არაჩვეულებრივია თეთნულდის ბრჭყვიალა თოვლის პირამიდა. მწვანე დაბლობში მოჩანს „წითელი მდინარის“ კლაკნალები, რომლებიც რიონს უერთდება. ლამაზ მონასტერში სხვადასხვა სურათი და უცნაური საგნები. აკვარელი. ამ მგზავრობისას შტანგენის საზოგადოების ეტლებს (7 ეტლი) გაყვევი, ეტლში ვიჯექი გიდთან, გერლახთან, და დოქტორ ერენრაიხთან²⁵ (ბრაზილიაში მოგზაური) ერთად. შუადღეს ერთად დავათვალიერეთ ქუთაისის ბაზრები. ნაშუადღევს რიონთან მდებარე კერძო საავადმყოფო მოვინახულე, რომელიც ძალიან კარგად არის მოწყობილი და ძირითადად ქირურგიულ ჩარევებზეა სპეციალიზებული. სამ ექიმთან ძალიან სასიამოვნო საუბარი მქონდა სალამოს; ისინი ჰაინრიხის²⁶ ნაშრომებს იცნობდნენ (რომელიც, რა თქმა უნდა, ჩემს შვილობილად ითვლებოდა, პეტერბურგშიც და მოსკოვშიც!) – მისი სახელი კავკასიის ფარგლებს გარეთაც არის უკვე ცნობილი!!! დირექტორი, დოქტორი სამსონ ტოპონრი, ძლიერი ქარ-

²⁴ Über den Kaukasus nach Tiflis, გვ. 87.

²⁵ პაულ ერენრაიხი (1855-1914) - ეთნოგრაფიის პროფესორი ბერლინის უნივერსიტეტში – იხ.: Über den Kaukasus nach Tiflis, გვ. 93.

²⁶ ჰაინრიხ ჰეკელი (1859-1921) – ერნსტ ჰეკელის ძმისშვილი, ქირურგი მტეტინში – იხ.: Über den Kaukasus nach Tiflis, გვ. 93.

თველია; ოკულისტია დოქტორი იაკობ ვარშავსკი, დახვეწილი რუსი გერმანელი; ექიმი (გინეკოლოგია) ქალბატონი მარი კაპანი. საავადმყოფოსთან ძალიან ლამაზი ბაღია. შაბათი. 18.9. ქუთაისი. დღის პირველ ნახევარში ძალიან სასიამოვნო ლაშქრობა (მარტო) რიონის მარჯვენა (ჩრდილოეთის) ბორცვების ჯაჭვზე. რიონი დიდი წვიმების გამო ველურ ყვითელ მთის მდინარედ იყო ქცეული. ძველი ციხესიმაგრისა და ეკლესიის ნანგრევები და სასაფლაო პატარა ეკლესიით. გუბერნატორის ბაღში ლამაზი ძველი ხეები. ნაშუადღევს 4 საათზე დავტოვე (დანანებით!) ულამაზესი ქუთაისი და რიონზე მატარებლით 5 საათი ვიმგზავრე ბათუმამდე, შავ ზღვასთან მდებარე აღმოსავლეთის ნავსადგურამდე²⁷ – ასეთია გერმანელი მეცნიერის შთაბეჭდილებები ქუთაისში გატარებული დღეების შესახებ.

რიონში ერსნსტ ჰეკელი შეხვედრია ფილადელფიელ პროფესორ ფრაზერს,²⁸ რომელიც ასევე გეოლოგების კონგრესიდან გამოქცეულა. მათ ერთად ოდესამდე უმგზავრიათ. საღამოს 10 საათზე თბომავალ „დიდი თავადის ქალ ოლგაზე“ იმყოფებოდნენ.

19 სექტემბრის წერილში მოგზაური აღნიშნავს, რომ რუსეთში მოგზაურობა, ყველა სიძნელისა და პრობლემის მიუხედავად, მაინც ძალიან საინტერესო და ბევრისმომცემი ყოფილა.

ბათუმიდან ოდესაში მგზავრობამ 5 დღე გასტანა. გემი 12 სხვადასხვა ადგილას გაჩერებულა; დიდ დასახლებებთან 2-5 საათი ჩერდებოდა. ამიტომ მეცნიერს დრო ჰქონდა და სანაპიროს დათვალიერების საშუალება მისცემია.

19 სექტემბერს გემი ბათუმიდან ფოთის გავლით სოხუმში ჩასულა. „კალე არაჩვეულებრივია, გარშემორტყმული ტყით დაფარული მთის ჯაჭვით. დიდი თავადის ალექსეი მიხაილის ძის ულამაზესი ბაღები, რომლებიც ალგაფრთოვანებენ სუბტროპი-

²⁷ Über den Kaukasus nach Tiflis, გვ. 89.

²⁸ პერსიფორი ფრაზერი (? - 1909) – გეოლოგი და ქიმიკოსი – იხ.: Über den Kaukasus nach Tiflis, გვ. 93.

კული ვეგეტაციის სიმდიდრით, ინდოეთს რომ გაგონებს. გერმანელი მეზალე ბრენერი ჰარციდან, მშვენივრად უვლის დიდ ბალს. განსაკუთრებით ლამაზია კონიფერები, ბამბუკები, პალმები, ლამაზი ეგზოტიკური ყვავილების მრავალი სახეობა“,²⁹ – ასე აღწერს ჰეკელი სოხუმს.

20 სექტემბერს გემი ბიჭვინთისა და ტუაპსეს გავლით ნაშუადღევს ნოვოროსიისკში ჩასულა. შემდეგ ფეოდოსია, იალტა და ოდესა, სადაც დასრულდა ჰეკელის გემით მოგზაურობა.

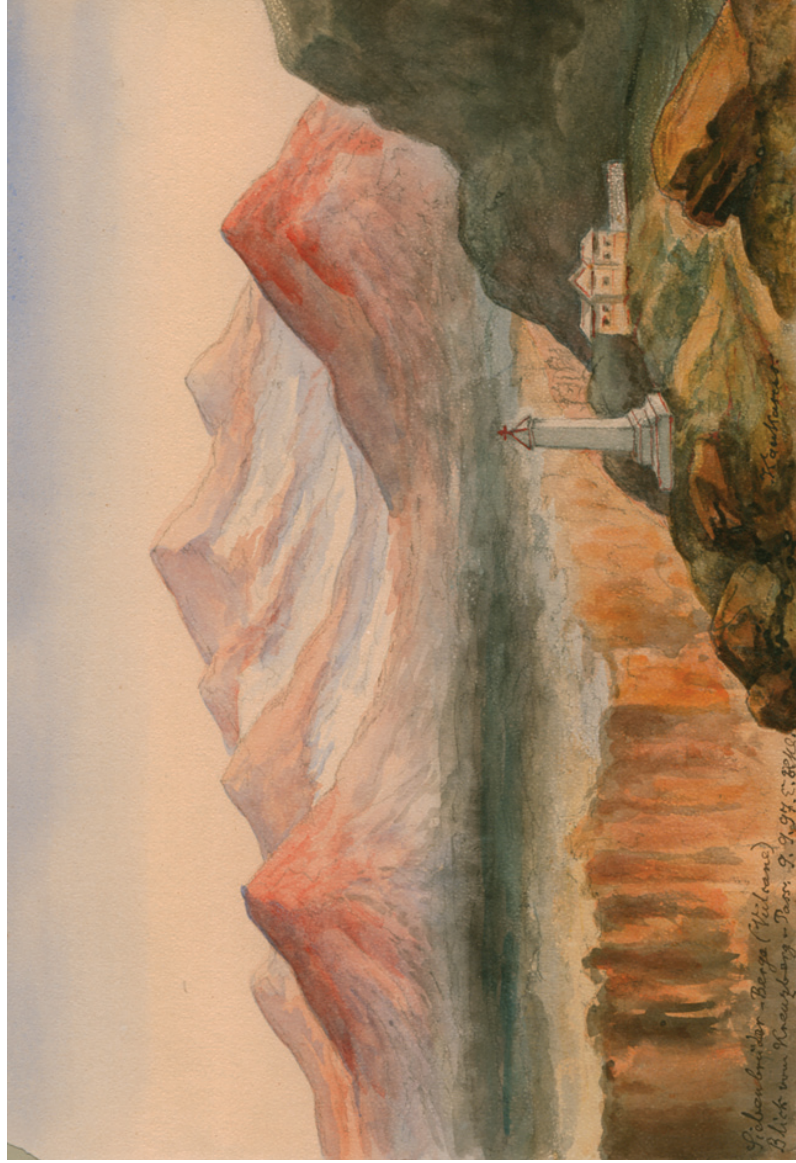
მოგზაურობისას გერმანელი მეცნიერი მხოლოდ წერილებს როდი წერდა. ის ასევე ხატავდა. მის მიერ დახატულ ექვს შედარებით დიდ აკვარელსა და ბევრ პატარა ჩანახატს დღესაც არ დაუკარგავს თავიანთი მიმზიდველობა.

ერნსტ ჰეკელის რჩეული წერილები კავკასიის ისტორიით დაინტერესებულ მკითხველს წარმოდგენას უქმნის XIX საუკუნის მიწურულის კავკასიის, უფრო კონკრეტულად კი, საქართველოს შესახებ. გერმანელი ზოოლოგი ყვება საკუთარი განცდების შესახებ, არ მალავს ნანახით გამოწვეულ შთაბეჭდილებებს; მეცნიერისთვის ჩვეული მანერით აღწერს კავკასიის ბუნებას, გზად შეხვედრილ ქალაქებს, ეკლესია-მონასტრებს. მეტად საინტერესოდ აღწერს საქართველოში უცხოელთა მოღვაწეობის, მათთან სტუმრობის დეტალებს. გეოგრაფიულ სახელებში დაშვებულია უზუსტობები, თუმცა ეს ჩრდილს ვერ აყენებს მსოფლიო მნიშვნელობის მეცნიერის ჩანაწერებს.

²⁹ Über den Kaukasus nach Tiflis, გვ. 90.

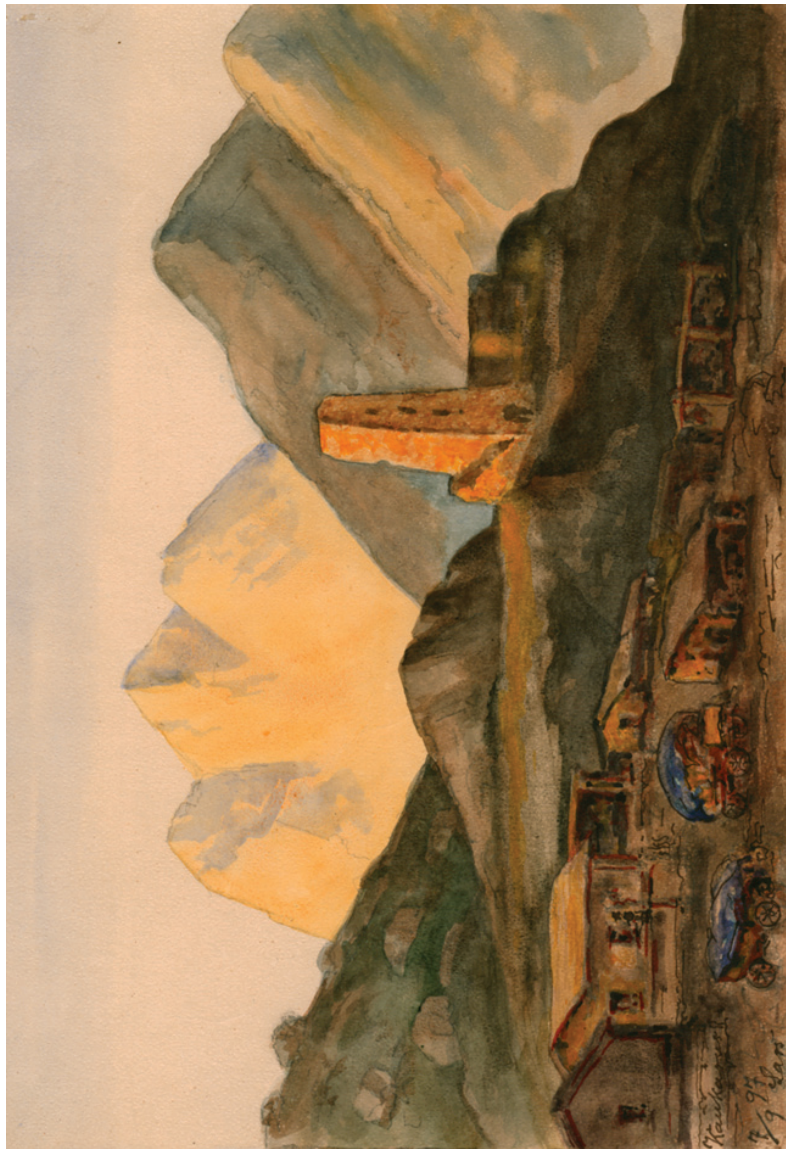
ერნსტ ჰექელი – ყაზბეგი, მონასტერი. 8.9.1897

ერნსტ ჰეკელი – შვიდი ძმის მთები (ეულკანები). ხედი ჯვრის მთიდან 9.9.1897

ერნსტ ჰუკელი – ყაზბეგი. 8.9.1897

ერნსტ ჰეკელი – კავკასია. 7.9.1897

ერნსტ შეკელი – ანანური. 10.9.1897

ერნსტ შეკელი – ყაზბეგი. 8.9.1897

Неизвестный Кавказ

(по иностранным источникам XIX века)

Изучение истории взаимоотношений России и стран Кавказа актуально начиная с прошлых веков и до настоящего времени. Кавказ и сегодня представляет собой зону конфликта и передовые государства мира по-прежнему с интересом наблюдают за происходящими здесь процессами и заинтересованы историей региона.

Почему в XIX веке Кавказ не был известен во внешнем мире? Каковым было продолжение кавказской политики России, берущей начало в предыдущие века? Каковы были шаги со стороны Российской империи, сделанные с целью утверждения на Кавказе? Как складывались отношения между покорителем и покоренными? Как характеризовали современники кавказские народы? Это - перечень вопросов, на которые мы постарались ответить в представленной работе, опираясь на русские и немецкие источники того периода.

В XIX веке довольно возросла численность европейцев на Кавказе. Различались их миссия и сфера деятельности в регионе – путешествовали, общались с Российской империей и другими странами, проводили научные исследования и т.д.

Многие иностранцы принимали участие в организованных Российской академией наук экспедициях на Кавказ. Кроме ученых, в экспедициях принимали участие люди разных профессий: художники, переводчики, прожатые и др. В написанных ими работах, отличающихся большим разнообразием – корреспонденции в газетах, статьи, опубликованные в научных, справочных и литературных журналах, монографии и зарисовки – отчетливо проявляется заинтересованность европейских государств геополитическим положением Кавказа, жизнью местных народов, природным разнообразием и т.д. В работах, написанных военными, путешественниками и учеными, сохранились интересные сведения о царских наместниках и главнокомандующих Кавказа, проводивших в XIX веке в данном регионе политический курс Российской империи. Авторы работ описывают истории боев и столкновений, эпизоды из быта русских офицеров и солдат, их взаимоотно-

ношения как между собой, так и с коренным населением, события и факты, имевшие место в русских военных поселениях и др. Посредством этих материалов как европейцы, так и русские, знакомились с политическим, экономическим и социальным положением кавказских стран, с интересами России на Кавказе, с самоотверженной борьбой кавказцев против захватчиков и т.д. Указанные работы дают возможность лучше разобраться в сути проводимой Россией захватнической политики и уяснить фундамент проблем во взаимоотношениях между самими кавказскими странами. Авторы работ оставили очень важный материал, определенная часть которого до сегодняшнего дня не известна для грузинской историографии.

Кавказская тема занимает важнейшее место и в русских источниках указанного периода. Эти произведения, также как и работы европейцев, отличаются жанровым и тематическим многообразием – рассказы, записки, дневники, эссе, этнографические и исторические очерки. С точки зрения исследования региона они представляют собой очень интересный источниковедческий материал. Описанные в них события имели большое влияние и силу действия на русскую общественность той эпохи и более-менее отвечали на возникающие вопросы: почему Россия вела войну на Кавказе, как улаживала дела и взаимодействовала с проживающими здесь народами и т.п. Большая часть работ была создана спустя определенное время описанных в них событий, на основе написанных ранее дневников, личных архивов и устных пересказов очевидцев. Кроме того, авторы обращались к военной документации и, соответственно, в трудах часто проявляется их личное мнение и субъективное отношение к происшедшим ранее событиям, отчего искажается фактический материал. Опираясь на иностранные и русские источники, русские ученые старались изучить историю проживающих в регионе народов. Российская академия наук направляла сюда научные экспедиции, которые в результате проведенных исследований издавали труды, предъявляли отчеты; также Русское географическое общество и его Кавказское отделение собирали этнографический материал. Благодаря их усилиям в русское сознание проникали представления о народах Кавказа.

В работе мы рассматриваем материал, опубликованный на страницах журнала «Вестник Европы», в частности, письма М. Воронченкова и В. Басина³⁰ - военнослужащих, участвующих в военных кампаниях России на Кавказе, очерки, переведенные с немецкого³¹ и статью Н. Пельта;³² также статью русского военного Е. Лачинова, напечатанную в журнале «Кавказский сборник»³³ и статью И. Дубецкого, напечатанную в журнале «Русская старина».³⁴

В книге мы также рассматриваем работы двух немцев, прибывших на Кавказ по разным миссиям: записки приехавшего на Кавказ в конце 50-ых годов XIX века, служащего в рядах русской армии и ведущего борьбу против северокавказских народов, немецкого художника Теодора Горшельта³⁵ и записки приехавшего в конце 90-ых годов того же столетия в ранге путешественника, ученого мирового значения, зоолога, Эрнеста Геккеля.³⁶ Их наследие – записки и зарисовки – создает заинтересованным историей региона читателям четкое представление о Кавказе XIX столетия.

³⁰ Письмо из Грузии в Астрахань. Февр. 7 1804 г. Телава // Вестник Европы, 1805 г. С. 60-65; М. Воронченков; другое письмо из Грузии в Тотьму. Марта 19-го дня, 1805 года, Ананур // Вестник Европы. 1805. Ч. 22. июль №13. С. 66-70. Е.В. Басин.

³¹ Грузия под Скипетром Александра I. //Вестник Европы. 1805 г. Ч. 23. № 19. С. 220-227.

³² Пельт Н. Взгляд на Грузию в ее историческом и статистическом отношениях. //Вестник Европы. 1826. Ч. 150. №17. С. 52-68.

³³ Отрывок из «Исповеди» - г. Лачинова. //Кавказский сборник/ Под ред. гвардейской артиллерии полковника Чернявского. Тифлиς. Типография окружного штаба Кавказского военного округа. 1876. Т. 1. С. 123-196; 1877. Т. 2. С. 75-115.

³⁴ Записки Иосифа Петровича Дубецкого // Русская старина. Т. 83. № 4. Ч. I. Глава I-V. С.-Петербург. 1895. Ст. 113-144.

³⁵ Theodor Horschelt. Sein Leben und Seine Werke. Spanien, Aljier, Kaukasus. Hrsgb. von Joseph Albert. Muenchen. 1880.

³⁶ Über den Kaukasus nach Tiflis, Ausgewählte Reisebriefe von Ernst Haeckel, Bearbeitet von G. Uschmann und K. Wedekind, Jenaer Reden und Schriften, Friedrich-Schiller-Universität, 1972.

Unknown Caucasus

(Based on foreign sources of the XIX century)

Researching the history of relations between Russia and Caucasian countries has been relevant topic since the previous centuries until present. Caucasus is still the conflict zone and the most developed countries are still observing the current ongoing processes in the region and are interested with its history.

Why was Caucasus still unknown for the outside world in XIX century? How did the Russia's Caucasian policy continue, which was intentionally started centuries ago? What were the steps taken by the Russian Empire for securing its position in neighbor countries? How were the relationships between the conqueror and the conquered evolving? How did contemporaries characterize Caucasian people? These are questions we tried to answer in the presented work, based on the Russian and German written sources of that period.

The number of Europeans in the Caucasus of XIX century was quite increased. The mission and scope of activities were different – travel, serving Russian Empire or other states, conducting research and etc.

Many foreigners took part in expeditions in the Caucasus organized by the Russian Academy of Sciences. In addition to scientists, people of various professions took part in the expeditions: artists, translators, guides, etc. In works created by them, which are distinguished by a great variety - correspondence in newspapers, articles published in scientific and literary journals, monographs and sketches - European states are clearly interested in the geopolitical position of the Caucasus, the lifestyle of local peoples, natural diversity and etc. In the works of the European militaries, travelers or scientists, interesting information is kept about the royal governors and commanders-in-chief of the Caucasus who carried out the political course of the Russian Empire in this region in the 19th century. The authors of the works describe the history of battles, episodes from the lives of Russian officers and soldiers, their interrelations both among themselves and with the local population, events and facts that

took place in Russian military settlements, etc. From these materials, both Europeans and Russians got acquainted with the political, economic and social situation of the Caucasian countries, with the interests of Russia in the Caucasus, with the sacrificing struggle of Caucasians against invaders, etc. These works provide an opportunity to better understand the essence of Russia's aggressive policy and realize the basis of the problems in relations between the Caucasian countries themselves. The authors left very important materials from which certain parts are still unknown for Georgian historiography.

Topic of Caucasus occupies very important place in the Russian sources of this period. The genres and topics of the works analyzed vary, namely – stories, diaries, essays, historic and ethnological essays, etc. From the point of view of researching the region, they are very interesting source materials. The facts, described in written sources had a big influence on Russian society of that time and somehow was an answer to their questions – what is Caucasus, why does Russia has a war in this region and how is it dealing relations with locals of Caucasus.

The memoirs are based on previously created notes, private archives or other people's narrations. The authors also used military documents. That is why, the subjectivity in attitudes towards the events previously occurred and disrupted facts in these works are traced. Relying on foreign and Russian sources, Russian scientists tried to study the history of Caucasian people. The Russian Academy of Sciences was sending scientific expeditions, which were publishing works and presenting reports. The Russian Geographical Society and its Caucasian Branch also collected ethnographic materials. Because of these efforts and based on these materials, the image of Caucasian people was penetrated in the Russian consciousness.

Presented work contains discussion about the materials from journal "Vestnik Evropy", more precisely, letters by Russian militaries who took part in wars of Caucasus - M. Voronchenkov and E.V.Basin, besides, essay translated from German and the article by N. Pelt. Work also analyzes published article in journal "Kavkazsky Sbornik" by Russian military, E. Lachinov and article in "Russkaia Starina" by I. Dubetsky.

Book also reviews the works of two Germans, who visited Caucasus with different missions: Theodor Horshelt – German painter, who was fighting against north Caucasian people as a Russian soldier in the end of fifties of the XIX century and Ernst Heckel – scientist and zoologist of a world importance who was travelling in the end of nineties of the XIX century. Their works – diaries and paintings – create very vivid impressions of XIX century Caucasus for the society who is interested in the history of the region.

ბიბლიოგრაფია:

ქართულენოვანი:

1. პ. გუგუშვილი, ქართული ჟურნალისტიკა, საზოგადოებრივი აზრის ისტორიისათვის, ტ. I, სახელგამი, 1941.
2. ალ. დიუმა, კავკასია. მოგზაურობის შთაბეჭდილებები. თარგმანი ფრანგულიდან გ. ქიქოძისა. გამომცემლობა „ლიტერატურა და ხელოვნება“. თბილისი. 1964.
3. ლ. დოლიძე, გენერლები საქართველოდან: საქართველოს გენერალიტეტის სამსაუკუნოვანი მატრიანე, თბილისი, 2003. 751 გვ.
4. დ. კანდელაკი, დეკაბრისტ ევდოკიმ ლაჩინოვის ცნობები რუსეთისა და კავკასიის ქვეყნების ურთიერთობების შესახებ, იხ.: გორის სახელმწიფო სასწავლო უნივერსიტეტის ისტორიისა და არქეოლოგიის ცენტრის შრომათა კრებული №9, გორი, 2016, გვ. 383-394.
5. დ. კანდელაკი. მასალები საქართველო-რუსეთის ურთიერთობის შესახებ გერმანულ პერიოდულ გამოცემებში (XIX საუკუნის პირველი ნახევარი). თსუ გამომცემლობა. თბილისი. 2001.
6. დ. კანდელაკი, რუსი ოფიცრის ჩანაწერები XIX საუკუნის საქართველო-რუსეთის ურთიერთობების შესახებ. თსუ „საქართველოს სამეზობლოს კვლევის ინსტიტუტის“ საერთაშორისო სამეცნიერო კონფერენციის „პოლიტიკა კავკასიის ირგვლივ“ მასალები. 2016. გვ. 24-31;
7. დ. კანდელაკი, ე. რაისნერი, თ. ჰორშელტის დღიურები. რეგიონული სამეცნიერო კონფერენციატექსტზე ორიენტირებული კვლევები. სტატიების კრებული, თბილისი, 2014, გვ. 419-427.
8. დ. კანდელაკი, ე. რაისნერი, თ. ჰორშელტის ცნობები კავკასიის შესახებ. საერთაშორისო სიმპოზიუმის „კავკასიის ხალხთა ფოლკლორი და ლინგვოკულტუროლოგია“ მასალები, თბილისი, 2012, გვ. 32-33 (ქართულ ენაზე), გვ. 304 (ინგლისურ ენაზე).
9. დ. კანდელაკი, ე. რაისნერი, „კავკასიის გავლით თბილისში (ერნსტ ჰეკელის წერილების მიხედვით)“. მე-2 საერთაშორისო სიმპოზიუმის „ქართული ხელნაწერი“ მოხსენებათა თეზისები,

თბილისი, 2013, გვ. 180-181 (ქართულ ენაზე), გვ. 330-331 (ინგლისურ ენაზე).

10. ლ. მაგაროტო, საქართველოს ანექსია რუსეთის მიერ (1783-1801). იტალიურიდან თარგმნა სალომე კენჭოშვილმა. გამომცემლობა „მნიგნობარი“. თბილისი, 2008, 218 გვ.
11. მ. შოშიაშვილი, თბილისის გერმანული გაზეთი „კავკაზიშე პოსტ“ (1906-1921). იხ.: საქართველო და ევროპის ქვეყნები (პოლიტიკური, ეკონომიკური, კულტურული ურთიერთობები), V, თბილისი, მეცნიერება, 1991, გვ. 43-52.
12. XIX-XX საუკუნეების გერმანელი მხატვრები საქართველოში – საქართველოს ეროვნული მუზეუმის კოლექცია, თბილისი, 2011.
13. ფოტოალბომი აფხაზეთი XIX საუკუნე, შემდგენელი თ. გიცბა, 2010.

რუსულენოვანი:

1. Абдулаева З. Кавказ глазами именитого немецкого художника Теодора Горшельта. ГУП “Книжное издательство”. Грозный. 2007.
2. Авалов З. Присоединение Грузии к России. СПб.: Тип. А.С. Суворина, 1901. 322 с.
3. Акты, собранные кавказской археографической комиссией. Под редакцией Ад. П. Берже. Т. VI. Ч. I. Тифлиς. 1874.
4. Ахвердян Р. «Мцыри» и имеретинское восстание. Русский Клуб. №10. Октябрь 2014. Ст. 12 -18.
5. Бегичев К.Н. Краткий обзор географических трудов русских исследователей Кавказа 1-й половины 19-го столетия. Газета «Кавказ». Тиф.: 06.10.1901. №262. С. 3.
6. Березин И. Н. Путешествие по Дагестану и Закавказью. Казань: Университетск. тип., 1849. XV, [3], 340, 149, [31] с; 9 л. ил.
7. Библиотека Юга России и Кавказа: Буклет. СПб.: Альфарет, 2012. 80 с.: ил. Ст. 41-42.
8. Броневский С. М. Новейшие географические и исторические изве-

- ствия о Кавказе: в 2 ч. М.: в типографии С. Селивановского, 1823. Ч. 1. XXXII, 352 с.; Ч. 2. [4], X, 468 с.; 1 л. табл.
9. Газета Касторенского района Курской области «Вести», 14.09.2012.
10. Гагарин Г. Г. Костюмы Кавказа: Вып. 1–6. Факсимильное издание 1840-х гг. СПб.
11. Гагарин Г., Штакельберг Э. Живописный Кавказ = Le Caucase Pittoresque dessine d'après nature par le Prince Gregoire Gagarine / Пер. с франц. 1847 г. СПб
12. Грузия под Скипетром Александра I. Вестник Европы. М.: университетская типография, 1805. Ч. 23. № 19. С.220-227.
13. Данилевский П. Кавказ и его горские жители в нынешнем их положении. С объяснением истории, религии, языка, облика, одежды, строений, воспитания, правления, законов, коренных обычаев, нравов, образа жизни, пищи, образования, торговли хищных горцев. М., 1846. 230 с.
14. Дебу И. Л. О Кавказской линии и присоединенном к ней Черноморском войске, или Общие замечания о поселенных полках, ограждающих Кавказскую линию, и о соседних горских народах: 1816–1826. – 1829 . СПб.
15. Дорн Б. А. Атлас к путешествию по Кавказу и Южному побережью Каспийского моря. Факсимильное издание 1895 г. СПб.; Дорн Б. А. Отчет об ученом путешествии по Кавказу и Южному берегу Каспийского моря. Факсимильное издание 1861 г. СПб.
16. Дударев Д.С., Дударев С.Л. Северный Кавказ глазами представителей российского общества первой половины – середины XIX века. Армавир; Ставрополь, 2017. 402 с.
17. Дюбуа де Монпере Ф. Атлас к путешествию по Кавказу, к черкесам и абхазам, в Колхиду, в Грузию, в Армению и в Крым: в 5 кн. Репринтное издание 1843 г. СПб.: Альфарет, 2009.
18. Записки Иосифа Петровича Дубецкого // Русская старина. Т. 83. № 4. Ч. I. Глава I-V. С.Петербург. 1895. Ст. 113-144.
19. Захаров В.А. Образы Кавказа в русском общественно-политическом сознании XIX – начала XX вв. Кавказский сборник. Т. 3 (35). Под ред. В.В. Дегоева. М., 2006. С. 218– 228;

20. Кавказцы, или подвиги и жизнь замечательных лиц, действовавших на Кавказе / Под ред. С. К. Новоселова: в 3 кн. Репринтное издание 1857–1859 гг. СПб.: Альфарет, 2012.
21. Кавказский сборник/под ред. гвардейской артиллерии полковника Чернявского. Тифлиси. Типография окружного штаба Кавказского военного округа. 1876. Т. 1.
22. Канделаки Д.Г. Дневниковые записи декабриста Е.Е. Лачинова. Материалы XIII Конгресса МАПРЯЛ. Санкт-Петербург. Т. 14. 2015. Ст. 247-251;
23. Канделаки Д.Г. Отражение духовных ценностей в русской военной-мемуарной литературе о Кавказе (20-30-ые годы XIX века). Материалы международной научной конференции “Ценности в литературе и искусстве III”, г. Брно. Tribun EU. 2017. Ст. 113- 121.
24. Канделаки Д. Сведения о Российско-Грузинских отношениях начала XIX века (Журнал «Константинополь и Санкт-Петербург»). Материалы Всероссийской научно-практической конференции с международным участием «Миротворческие процессы на Кавказе: уроки и перспективы». Грозный: ГКУ «Академия наук Чеченской Республики», 2016. С. 214-220.
25. Клычников Ю.Ю. Российская политика на Северном Кавказе (1827–1840 гг.). Пятигорск, 2002. 494 с.
26. Койтен А. Просвещение как глобализация – Журнал “Konstantinopel und St. Petersburg, der Orient und der Norden”. Новое литературное обозрение. №72. 2005. [Электронный ресурс] // Журнальный зал. URL: <http://magazines.russ.ru/nlo/2005/72/kok7.html> (дата обращения: 06.01.2019).
27. Колосовская Т.А. Российские военные в интеллектуальном освоении северного Кавказа XVIII – начала XX в. Диссертация. Ставрополь. 2017. 523 ст. http://www.ncfu.ru/uploads/doc/disser_kolosovskaya.pdf (საიტზე მიმართვის თარიღი: 04.03.2019)
28. Лапинский Теофил. Горцы Кавказа и их освободительная борьба против русских. Описание очевидца Теофила Лапинского (Теофик-бея) полковника и командира польского отряда в стране независимых горцев. Нальчик. Эль-Фа. 1995.

29. Маркова О.П. Восстание в Кахетии. М.: Изд-во Академии наук СССР, 1951. 332 с.
30. Николаи Л. Н. Кавказская старина. Выписки из дневника генерал-адъютанта барона Леонтия Павловича Николаи: в 2 т. Тифлис, 1872–1874. Т. 1. 321 с. разд. паг.; 10 л. черт.; Т. 2. 322 с. разд. паг.; 11 л. черт.
31. Описание Кавказа с кратким историческим и статистическим описанием Грузии. Перевод с французского. СПб.: Театральная типография, 1805. 72 с.
32. Отрывок из «Исповеди»г. Лачинова//Кавказский сборник/под ред. гвардейской артиллерии полковника Чернявского. Тифлись. Типография окружного штаба Кавказского военного округа. 1876. Т. 1. С. 123-196; 1877. Т. 2. С. 75-115.
33. Пельт Н. Взгляд на Грузию в ее историческом и статистическом отношениях//Вестник Европы. 1826. Ч. 150. №17. С. 52-68.
<http://homlib.com/read/pelt-n/vzglyad-na-gruziyu-v-ee-istoricheskom-i-statisticheskomi-otnosheniyah/1>.
<https://dlib.rsl.ru/viewer/60000085001#?page=52>
34. Письмо из Грузии в Астрахань. Февр. 7 1804 г. Телава//Вестник Европы. 1805 г. С. 60-65; М.Воронченков; Другое письмо из Грузии в Тотьму. Марта 19-го дня, 1805 года, Ананур//Вестник Европы. 1805. Ч. 22 . июль №13. С. 66-70. Е. В.Басин.
35. Полиевктов М. А. Европейские путешественники по Кавказу 1800-1830 гг. Отв.ред.: М. Габричидзе. Тб.: Типография «Заря Востока». 1946.
36. Саблин Д.В. В плену иллюзий: образы Кавказа и горцев в русском общественном сознании XIX в. // Военно-историческая антропология. Ежегодник, 2005/2006. Актуальные проблемы изучения. М., 2006. С. 53–72;
37. Савельев А.Е. Роль российских офицеров в исследовании Кавказа // Вестник Краснодарского университета МВД России. 2010. № 2. С. 9–13;
38. Современник. 1848. № 2. Т. 7. Отд. III. С. 85. Отдел: Русская литература. <https://books.google.ru/books?id=yuoYAAAAIAAJ&pg=PA49#v=onepage&q&f=false>

39. Ткаченко Д.С. Эволюция образа горских народов в России в период Кавказской войны XIX века // Известия Высших учебных заведений. Северо-Кавказский регион. 2010. № 6. С. 59–63;
40. Урушадзе А.. Кавказская война: Семь историй. Изд. Новое литературное обозрение. М. 2018. 336 с.
41. Филипсон Г.И. Воспоминания. 1837-1847. Осада Кавказа. Воспоминания участников кавказской войны XIX века. СПб., Издательство журнала «Звезда». 2000. С. 100.
42. Ходарковский М. Горький выбор. Верность и предательство в эпоху российского завоевания Северного Кавказа. Изд. Новое литературное обозрение. М. 2018. 244 с.
43. Шадури В. Декабристская литература и грузинская общественность. Тб.:Заря Востока, 1958. С. 280.
44. Якимова С. И., Наумова В. В.ЖУРНАЛ «ВЕСТНИК ЕВРОПЫ»: ИСТОРИЯ И СОВРЕМЕННОСТЬЭлектронное научное издание «Ученые заметки ТОГУ» 2017, Том 8, № 3, С. 152. (Тихоокеанский государственный университет, Хабаровск). http://pnu.edu.ru/media/ejournal/articles-2017/TGU_8_218.pdf

უცხოენოვანი:

1. Bodenstädt Fr. von, Die Völker des Kaukasus und ihre Freiheitskämpfe gegen die Russen. Frankfurt am Main, 1848.
2. Der Kaukasus. «Konstantinopel und St.Petersburg, der Orient und der Norden». Hrsgb. von H. von Reimers und Fr. Murhard. St. Petersburg und Penig. F. Dienemann und Comp. 1805, Bd. N1, Heft N3, S. 303-354; Heft N4. S. 479-500.
3. Haxthausen A.. Transkaukasia. Leipzig. 1856.
4. Holland H. Schlachtenmaler Theodor Horschelt. In: Die Kunst dem Volke. #20. Muenchen. 1914.
5. Holland H. Theodor Horschelt – Ein Künstlerleben und Schaffen. In: Bayerische Bibliothek. B. 20. Bamberg. 1890.

6. Horschelt Th. Sein Leben und Seine Werke. Spanien, Aljier, Kaukasus. Hrsgb. von Joseph Albert. Muenchen. 1880.
7. Kandelaki D. Der deutsche Historiker August Ludwig Schlözer über die Beziehungen zwischen Rußland und Georgien. Georgica. Konstanz. Universitätsverlag. 1996. N19. S. 29-33.
8. Kohl J.G., Reisen in Südrussland, Dresden und Leipzig, 1841.
9. Le C. de Suzannet. Les Provinces du Caucase sous la Dominationrusse. La Georgie, le Daghestan, le littoral de la mer Caspienne et les rives du Kouban // Revue des Deux-Mondes. 1841. T. 26.
10. Neumann K.F., Russland und die Tscherkessen, Stuttgart und Tübingen, 1840.
11. Notizen aus Georgien. «Konstantinopel und St.Petersburg, der Orient und der Norden». Hrsgb. von H. von Reimers und F. Murhard. St. Petersburg und Penig. F. Dienemann und Comp. 1805. Bd. N 1. S.139-145
12. Petzholdt A. Der Kaukasus. Leipzig. 1865-1868.
13. Sass von. Historisch-statistische Neuigkeiten von Georgien. «Konstantinopel und St. Petersburg. Der Orient und der Norden». Hrsgb. von H. von Reimers und F. Murhard. St. Petersburg und Penig. F. Dienemann und Comp. 1805. Bd. N 2. Heft N8. S. 353-398.
14. Schlözer A.L. Geschichte von Georgien, russisch Gruzia, weiland einem selbstständigen Königreiche, jetzt zum Theil einer Provinz (Gubernie) des russischen Keiserthums. Neues Hannoverisches Magazin. 14.03.1803. N21. S. 321-336; 22.03.1803. N22. S. 337-348.
15. Vorončenkov, M. Brief aus Telaw in Grusien vom 7ten Febr. 1804 (a. d. Ruß.). «Konstantinopel und St. Petersburg, der Orient und der Norden». Hrsgb. von H. von Reimers und F. Murhard. St. Petersburg und Penig. F. Dienemann und Comp. 1806. Bd. N2. S. 230-237.
16. Über den Kaukasus nach Tiflis, Ausgewählte Reisebriefe von Ernst Haeckel, Bearbeitet von G. Uschmann und K. Wedekind, Jenaer Reden und Schriften, Friedrich-Schiller-Universität, 1972.
17. Wagner M., Reise nach Kolchis und nach den deutschen Kolonien jenseits des Kaukasus. Mit Beiträgen zur Volkerkunde und Naturgeschichte Transkaukasiens, Leipzig, 1850.

დაიბეჭდა თსუ გამომცემლობის სტამბაში

0179 თბილისი, ი. ჭავჭავაძის გამზირი 1
1 Ilia Tchavtchavadze Avenue, Tbilisi
0179 Tel 995 (32) 225 04 84, 6284/6279
995 (32) 225 27 36

